

The Archaeology of the Formation of an Archaistic Discursive Order in the Cultural Policies of the First Pahlavi Era (With Emphasis on the Organization for Public Enlightenment and the Iranian Scouting Organization)

Reza Parsamoghaddam

Ph.D. in Economic Sociology and
Development, Faculty of Social Sciences,
University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

This article employs an archaeological approach, drawing on the concept of "serious speech acts" and Althusser's "problematic," to examine the formation and consolidation of an archaizing discursive order within the cultural policies of the first Pahlavi government. The central question of this research concerns the manifestation and objectification of this discursive order in the cultural policies of that era. Archaizing discourses of Iranian romantic nationalists of the pre-constitutional period, as the prehistory of this discourse, intertwine with post-constitutional nationalist historiography and materialize in the cultural policies of the first Pahlavi era. This discourse, particularly within the two organizations of "Cultivation of Thoughts" and "Iranian Scouting," becomes institutionalized and transforms into a practical model for the cultural policies of the Pahlavi government. The archaizing nationalist discourses, by referencing subjects from Akhundzadeh and Kermani to Pirnia and Pourdavoud, shape the main centers for guiding behaviors and social structures. In this process, the identification of "spiritual malaise" as an impediment to the

– Corresponding Author: parsamoghadamreza@yahoo.com

How to Cite: Parsamoghaddam, R. (2024). The Archaeology of the Formation of an Archaistic Discursive Order in the Cultural Policies of the First Pahlavi Era (With Emphasis on the Organization for Public Enlightenment and the Iranian Scouting Organization), *Quarterly Journal of Social sciences*, 31(104), 109-154. DOI: 10.22054/qjss.2025.75032.2675

Original Research

Date Accepted: 28/1/2025

Date Revised: 12/11/2024

Date Received: 20/11/2023

eISSN: 2538-2772

ISSN: 1735/1162

"education of the nation" and efforts to remedy it through the "cultivation of minds" and the "cultivation of bodies" occur within the framework of strengthening the "spirit of society" and the "forces of the nation." This remedy materializes through the promotion of "patriotism," "loyalty to the Shah," and "God-worship," and the continuous reproduction of these concepts in the form of "moral education," within the context of the archaizing nationalist discursive order.

Keywords: Cultivation of Minds and Bodies, Spiritual Malaise, Education of the Nation, Archaeology, Archaism, Cultivation of Thoughts.

Introduction

Nationalist discourses infused with antiquarianism and racialism, originating from pre-Constitutional intellectuals, were actualized in the First Pahlavi regime's cultural policies. To legitimize itself, the regime employed a "romantic nationalism"—where antiquarianism and racialism were central. This nationalism, emphasizing nostalgia for "Ancient Iran" and othering the "Islamic era," dominated pre-Qajar intellectuals' rhetoric. These discourses, in continuity with nationalist historiography, were actualized, institutionalized, and became the *Public Mind Cultivation* and the *Iranian Scouting Organization*—key sites for directing behavior. By diagnosing the "malady of the motherland" and advancing "national education" (mental and physical), these discourses were embedded within antiquarian-racist rhetoric. Aimed at revitalizing the "spirit of *Iran*" and "renewal of the nation," these organizations became arenas for materializing antiquarian discourses. Thus, the formation of an antiquarian order was problematized, and the organizations became arenas for materializing antiquarian discourses. This article questions how this order was actualized in the regime's practices via these organizations. Existing scholarship largely identifies the core components of this ideology, but the concretization of this nationalist order, particularly through these institutions, is under-explored. This study demonstrates how antiquarian-racist discourses—aimed at rejuvenating the "spirit of society"—were problematized as a remedy for a "spiritual malady," achievable through "patriotism" and "loyalty to the Shah," materialized in the rhetoric of these two organizations.

Research Question

How did the antiquarian discursive order within the First Pahlavi's cultural policies, using Foucaultian archaeology and Althusserian problematique, materialize and attain objectivity through the *Organization for Public Mind Cultivation* and the *Iranian Scouting Organization*?

Theoretical-Methodological Framework

This article examines the formation of the archaist discursive order during Reza Shah's reign using Althusser's "problematic" and "epistemological rupture" alongside Foucaultian discourse analysis (archaeology) with four categories: "objects," "enunciative modalities," "formation of concepts," and "formation of strategies." This order, centered on "nation-building," is reflected in "cultivation of minds" and "cultivation of bodies." From an Althusserian view, "problematic" is a network of assumptions enabling certain issues while marginalizing others. Thus, Reza Shah's racial archaist discourse is a product of a problematic where "Aryan race" and "ancient grandeur" become central. "Epistemological rupture" denotes a radical cognitive transformation; here, archaist discourse is analyzed as a rupture from preceding discourses.

Results

This study employs Foucauldian discourse analysis and Althusserian concepts of problematic and epistemological break to examine the racialized ancient-oriented nationalist discourse propagated by the Sazman-e Parvaresh-e Afkar (Organization for the Cultivation of Mind) during Reza Shah's reign (1925–1941). Key findings include:

1. Hegemonic Reproduction of Ancient-Oriented Nationalism: Central concepts like "patriotism," "monarchism," and "national cultivation" were discursively constructed to forge a unified identity rooted in pre-Islamic glory, juxtaposed against the "degenerate Islamic era." Cultural institutions naturalized these tropes through lectures, radio programs, and literacy campaigns, framing them as remedies for the "spiritual illness" of Iranian society.
2. Medicalization of Society: Metaphors of "social pathology" and "therapeutic intervention" merged medical discourse with nationalist narratives. Narratives like the "ailing mother" (symbolizing the nation) and the "healing son" (Reza Shah) reinforced the archaist discourse. Strategies mirrored European fascist models (e.g., Nazi Germany and

ssss iii ssss slly,, iiiiii ii cncnesss iiee "aaiiaaa l tttt y" and "leader worship" with reinvented Persian imperial motifs.

4. Disciplinary Subject-Making: The dual focus on mental cultivation (via ideological indoctrination) and physical discipline (through the Scouts Organization) reflected a shift from punitive to biopolitical governance. Phrases like "monarchism inherent in Iranian blood" or "a healthy body as the foundation of national prosperity" constructed docile subjects aligned with state ideology.

5. Genealogy of Discourse: This discursive regime drew from 19th-century Romantic nationalism (e.g., Mirza Aqa Khan Kermani) and revisionist historiography by scholars like Pirniya and Nafisi, who gggggggally rettt errreddd laa's patt oo gggtmmæ Paiiiii modernization projects. By analyzing archival speeches, policies, and institutional practices, this research reveals how the Pahlavi state instrumentalized cultural institutions to impose a hegemonic nationalist narrative, transforming citizens into disciplined subjects of a modernizing authoritarian regime.

Conclusion

This study examined the formation of the archaist discursive order during Reza Shah's reign, aiming at "nation-building," using Althusser's concepts and Foucaultian discourse analysis within four categories, through the "cultivation of minds" and "cultivation of bodies." Regarding objects, "patriotism," "devotion to the Shah," and "nation-building" within "racially archaist discourse" materialized in cultural policies, particularly in the Organization for the Advancement of Thought and the Iranian Scouting Organization, structured through discursive practices. In enunciative modalities, emphasis was on granting speech rights to nation-building cultural figures, organizing cultural institutions, and shifting their policy-making status. These figures, reproducing serious speech acts, shaped subjects' lifeworld. "Competence criteria" linked status to knowledge. Concept formation analysis examined discourse rules and speaker adherence as consolidation mechanisms. Strategy formation analyzed "returning to ancient Iran" as a tool to overcome the "Islamic era." Serious speech acts systematically shaped objects. "Patriotism," "devotion to the Shah," and "theism" in alignment with "nation-building," in these

institutions, defined the Pahlavi I era's discursive order, reproduced and stabilized through concept chains. The determination of this order reflects the accumulation of romantic nationalist statements in historians' works, institutionalized in the Pahlavi I state's governance, functioning as a tool for "cultivation of minds" and "embodiment." These discourses, identifying the "spiritual malady" of subjects and attempting to cure it through concepts like "patriotism" and "moral education," problematized societal embodiment. The dominant discourse, through cultural institutions, reconstructed subjects' lifeworlds by strengthening the "spirit of society" and the "forces of the nation." Ultimately, the Pahlavi I state adopted archaist ideology as its directive, prescribing "patriotism" and a "return to ancient grandeur" as cures. This was implemented through institutions to transform society into obedient subjects. However, by marginalizing aarraiee,, iii s rrrrrr rr geneaated sssssss sssss s laa''s cttt rr al fabric, traceable to this day.

دیرینه‌شناسی تعیین نظم گفتمانی باستان‌گرایانه در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول (با تأکید بر سازمان پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران)

دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

رضا پارسامقدم *

چکیده

مقاله حاضر، با رویکردی دیرینه‌شناسانه و با تکیه بر مفهوم «کنش‌های کلامی جدی» فوکو و «پروبلماتیک» آلتوسر، چگونگی شکل‌گیری و تثبیت نظم گفتمانی باستان‌گرایانه در سیاست‌های فرهنگی دولت پهلوی اول را مطمح نظر قرار می‌دهد. پرسش محوری، تجلی و عینیت‌یابی این نظم گفتمانی در سیاست‌های فرهنگی آن دوره است. گفتارهای باستان‌گرایانه ناسیونالیست‌های ایرانی پیشا مشروطه و در امتداد پیوست با آن، تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی مورخان بعدی (پیرنیا، اقبال آشتیانی، نفیسی و...)، در پراکسیس و کردارهای حکمرانی نخستین دولت مدرن ایران تعیین می‌یابد و الگوی عمل دولت قرار می‌گیرد. به سخن دیگر، گفتارهای ناسیونالیستی، به‌ویژه در «سازمان پرورش افکار» و «سازمان پیشاهنگی ایران»، به مثابه بسترهای اصلی هدایت رفتار (حکومت‌مندی) و با هدف شکل‌دهی به زیست‌جهان سوژه‌های خود، با کشف و شناسایی بیماری «مادر وطن» به مثابه پیشاتاریخ بیماری روحی سوژه‌ها، و تربیت اذهان و بدن‌ها در این دو سازمان، در راستای تقویت «روح جامعه» و «تقویت قوای ملت»، بدنمندی جامعه پروبلماتیک می‌گردد. دست آخر، گویی معالجه این «مرض روحی» قرار است با داروهای مُسکن «میهن‌پرستی»، «وفاداری به شاه» و «خداپرستی» که با تعبیر تربیت اخلاقی مدام بازتولید و بازتکرار می‌شود، درمان شود.

کلیدواژه‌ها: تربیت اذهان و ابدان، مرض روحی، تربیت ملت، دیرینه‌شناسی، باستان‌گرایی، پرورش افکار.

مقدمه و بیان مسئله

نظامات گفتاری ناسیونالیستی با چاشنیِ باستان‌گرایی و نژادی که ریشه در گفتارهای منورالفکران پیشامشروطه و دوره قاجاریه دارد، در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی پهلوی اول تعینِ گفتمانی می‌یابد. به سخن دیگر، پهلوی اول برای مشروعیت بخشی به خود، از ایدئولوژی ناسیونالیستی، آن‌هم، نه از نوع «ناسیونالیسم مدنی»^۱ یا «ناسیونالیسم اسلامی»^۲، بلکه از «ناسیونالیسم رمانتیک» بهره می‌گیرد؛ گفتمانی که باستان‌گرایی و نژادگرایی به مثابه دال‌های مرکزی این ایدئولوژی تلقی می‌گردند. درواقع، از میان انواع ناسیونالیسم در ایران، ناسیونالیسم رمانتیک با محوریت «باستان‌گرایی» به مثابه گفتمانی فراگیر در گفتارهای ناسیونالیست‌های متقدم پیشاقاجاریه هژمونیک شد. این ناسیونالیسم با تأکید بر حسرت شکوه و عظمت گذشته ایران (مشخصاً دوره «ایران باستان») و غیریت‌سازی «دوره تاریخی اسلامی»، صورت‌بندی نظری گردید.

گفتارهای باستان‌گرایانه و نژادگرایانه ناسیونالیست‌های رمانتیک ایرانی پیشامشروطه، در امتداد و پیوند با تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی پس‌از آن، در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول تعینِ گفتمانی یافت، نهادمند شد و به الگوی عمل دولت تبدیل گردید. به سخنی دیگر، این گفتارها به شکل مشخص در دو نهاد «سازمان پرورش افکار» و «سازمان پیشاهنگی ایران»، به مثابه موبطن‌های اصلی هدایت رفتار و ساخت زیست جهان سوژه‌ها، با کشف و شناسایی «مَرَضِ مادر وطن» (به مثابه پیشاتاریخ مَرَضِ روحی سوژه‌ها) و طرح ایده «تربیت ملت» شامل «تربیت اذهان» و «تربیت ابدان»، ذیل گفتارهای باستان‌گرایانه نژادی جای گرفتند. این فرایند در جهت نیروبخشی به «روح جامعه» و «تقویت قوای ملت»،

۱. برای اطلاع بیش‌تر رجوع شود به: عظیمی، فخرالدین (۱۴۰۰)، هویت ایران، انتشارات آگاه، همچنین رجوع شود به: ضیاء ابرهیمی، رضا (۱۳۹۶)، پیدایش ناسیونالیسم ایرانی، نژاد و سیاست بی‌جاسازی، ترجمه حسن افشار، نشر مرکز. عظیمی (۱۴۰۰) و ضیاء ابرهیمی (۱۳۹۶)، ناسیونالیسم مدنی را بهترین نوع ناسیونالیسم در میان انواع ناسیونالیسم معرفی و تجویز می‌کنند.

۲. برای اطلاع بیش‌تر رجوع شود به: ونسامارتین (۱۳۹۸)، ایران بین ناسیونالیسم اسلامی و سکولاریسم (انقلاب مشروطه ۱۲۸۵)، ترجمه محمد ابراهیم فتحی، چاپ اول.

مسئله‌ساز (پروبلماتیک) شد و سازمان‌های مذکور به عرصه‌های عینیت‌بخشی گفتارهای باستان‌گرایانه بدل گشتند.

بنابراین، شکل‌گیری نظم گفتمانی باستان‌گرایانه و تعین آن در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول، ناظر به همین مسئله است. پرسش محوری این مقاله آن است که این نظم گفتمانی چگونه و طی چه مکانیسم‌هایی در کردارهای حکمرانی و سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول از خلال سازمان‌پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران متعین می‌شود و عینیت می‌یابد. عمده پژوهش‌های نگارش شده درباره سیاست‌های ناسیونالیستی دوره پهلوی اول، معطوف به معرفی مؤلفه‌های محوری این ایدئولوژی بوده‌اند. با این حال، عینیت و تعین نظم گفتمانی این ایدئولوژی ناسیونالیستی با محوریت نژاد، به شکل انضمامی و در چارچوب دو سازمان یادشده، کمتر مطمح نظر قرار گرفته است.

این پژوهش در پی آن است تا نشان دهد چگونه در این نظم گفتمانی، گفتارهای باستان‌گرایانه نژادی باهدف نیروبخشی به «روح جامعه» و «تقویت قوای ملت»، در مسیر معالجه یک «مرض روحی» پروبلماتیک می‌شوند. گویی درمان این «مرض روحی» می‌بایست از خلال داروهای مسکنی چون «میهن‌پرستی» و «وفاداری به شاه» به مثابه دال‌های مرکزی ایدئولوژی ناسیونالیسم رمانتیک محقق گردد؛ داروهایی که در گفتارهای سازمان‌پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران عینیت می‌یابند.

رخداد^۱ «شکست ساسانیان از اعراب» به مثابه تاریخ اکنون

تاریخ اکنون» در اندیشه فوکو، با تبیین مسئله حال و کشف شرایط امکانی شکل‌گیری آن، ابزاری برای درک گسست‌ها و تداوم‌های گفتمانی کنونی است. با عنایت به این ملاحظه روش‌شناختی، «رخداد» یا «رویداد» «شکست ساسانیان از اعراب» یا همان ماجرای «نبرد قادسیه» در دیرینه‌شناسی پرسش امروزی «چرا ساسانیان از اعراب شکست خوردند؟»، لزوماً پرسشی محضاً تاریخی و ناظر بر گذشته‌های کهن نیست، بلکه ناظر به «تاریخ اکنون» مسئله

1. Event

است. به سخن دیگر، در دوره معاصر است که نظام‌های گزاره‌ای در نسبت با هویتِ باستان‌گرایانه (در اینجا، با طرح پرسشِ یادشده) برای ایرانیان به مسئله‌ای گفتمانی بدل می‌گردد.

گفتمان باستان‌گرایی، از خلال انباشتِ نظام گزاره‌ای پیرامون هویتِ باستان‌گرایانه، سوژه‌های خود را خلق و تثبیت کرد و بازنماییِ ایران به مثابه «امپراتوریِ بزرگ» را به گفتمانی غالب تبدیل نمود. صورت‌بندی گفتمانیِ ناظر به هویت ایرانیان بر مبنای هویتِ باستانی و تأکیدات نژادی، به مثابه هسته‌های سامان‌بخش نظام‌های قدرت-دانش، محصول و پیامدِ گفتمانی است که آخوندزاده و کرمانی پایه‌ریزی کردند. به عبارتی، آنان حاملان اصلی این صورت‌بندی گفتمانیِ باستان‌گرایانه هستند که امروزه در قالبِ انباشتِ نظام‌های گفتاری و نظم گزاره‌ای پیرامون پرسشِ فربه «چرا ساسانیان از اعراب شکست خوردند؟» بازتولید می‌شود. این پرسش، در پیوند با پیشاتاریخِ اکنونیتِ خود، شمولیتِ شیفتگیِ حسرت‌آمیز به تاریخ ایران باستان (به‌ویژه دوره ساسانیان) را تا بدان جا بسط می‌دهد که حتی مباحثات به «جامه شاهان ساسانی» را نیز دربر می‌گیرد؛ کما اینکه سعید نفیسی در اثر خود، «تاریخ تمدن ایران ساسانی»، در امتداد تاریخ‌نگاری باستان‌گرایانه میرزا آقاخان کرمانی، با ستایشِ جامه شاهان ساسانی چنین قلم می‌زند: «جامه شاهان ساسانی در متها درجه شکوه و جلال بود» (Nafisi, 2009: 26).

افزون بر این، اقبال آشتیانی نیز در چارچوب نظام گفتمانی و نظم گزاره‌ای «نژادی»، در سخنرانیِ خود در سازمان پرورش افکار (سال ۱۳۱۸)، با رویکردی تاریخ‌نگارانه و آمیخته به چاشنی نژادی، «نژاد ایرانی» را برجسته و ممتاز می‌خواند... (Eghbal Ashtiani, 1939: 572) درنهایت، این گفتارهای باستان‌گرایانه به مثابه پیشاتاریخ مسئله، در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول (با محوریت سازمان پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران) تعین گفتمانی می‌یابند و نهادمند می‌شوند. این فرایند، بازتابی از تلاش برای بازسازی هویت ملی بر پایه انگاره‌های باستانی و نژادی است که در پروژه مدرنیزاسیونِ آن دوره تجلی یافت.

ناسیونالیسم ایرانی و پیشاتاریخِ گفتمانِ باستان‌گرایانه نژادی در دوره پهلوی اول

در چارچوب تحلیل دیرینه‌شناسانه، نقطه آغازین ظهور و تکوین ناسیونالیسم باستان‌گرایانه در ایران، از یکسو هم‌زمان با مواجهه منورالفکران ایرانی با فرهنگ، ادبیات و تاریخ‌نگاری اروپایی و از دیگر سو محصول تجدد بومی یا تجدد روزمره^۱ است و پدیده‌ای متأخر قلمداد می‌گردد. با الهام از رویکرد فوکویی، می‌توان درجه صفر اندیشه‌های باستان‌گرایانه را در ایران به گفتارها و آثار مکتوب جلال‌الدین میرزای قاجار، میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی بازگرداند.^۲

ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی، مطابق با تعبیر احمد اشرف، در زمره روایت‌های «ملت پرستانه» از هویت ایرانی جای می‌گیرد. اشرف این روایت را چنین توصیف می‌کند: «این هویت به کمک آثار فراوان مربوط به سنت‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای و تاریخ واقعی ایران رو به تکامل گذاشته است...» (Ashraf, 2024: 26-27). همایون کاتوزیان نیز آخوندزاده و کرمانی را به‌عنوان «نمونه‌های برجسته این نخبگان در دو نسل پیاپی» برمی‌شمرد (Katouzian, 2022: 215). افزون بر این دو، جلال‌الدین میرزای قاجار با نگارش کتاب

۱. به زعم توکلی طوقی (۱۳۸۷)، در مقاله «تجدد روزمره و آمپول تدین» تجدد روزمره در ایران با کوشش برای پیشگیری از عفونت هوا آغاز شد. در طب پیشاپاستوری عفونت هوا را علت اصلی پیدایش بیماری‌های واگیردار چون حصه و وبا می‌دانستند. این بیماری‌ها که در اردوگاه‌های نظامی و اماکن پرجمعیت اشاعه می‌یافت، حکومت قاجار را وادار کرد که از حریم «خاصه» و «خواص» فراتر رود و به گسترش و بهسازی عرصه عمومی و پیشبرد «منافع عامه» و «حفظ الصحة» عمومی بپردازد. در واقع به قصد رفع عفونت هوا بود که شالوده‌های نخستین تجدد ایرانی با جمع کردن خاکروبه و سنگفرش کردن و جارویی معابر، ساختن مستراح‌ها و رختشویخانه‌های عمومی، درختکاری در معابر شهری، نظارت بر دباغ‌خانه‌ها و سلاخ‌خانه‌ها و مرده‌شوی‌خانه‌ها و قبرستان‌ها ریخته شد. نیز به همین دلیل بود که به پرکردن گودها و خندق‌ها، پوشاندن نه‌رها و جویبارها و فراخ‌تر کردن کوچه‌ها و خیابان‌ها پرداختند و برای پیشگیری از اشاعه بیماری‌های واگیردار با ایجاد قرنطینه در مرزهای کشور و صدور «تذکره حفظ‌الصحتی» که نخستین جلوه گذرنامه بود، عبور و مرور را در مرزها تحدید کردند. (Tavakolitorghi, 2008: 15).

۲. ضیاء ابرهیمی، رضا (۱۳۹۶)، پیدایش ناسیونالیسم ایرانی، نژاد و سیاست بی‌جاسازی، ترجمه حسن افشار، نشر مرکز.

«نامه خسروان» به مثابه نخستین مانیفست باستان گرایی در ایران^۱، در جایگاه سوژه‌ای حامل گزاره‌های بنیادین این گفتمان، یا به تعبیر فوکو، «کنش‌های کلامی جدی»، قرار می‌گیرد. تاریخ‌نگاری ایدئولوژیک آخوندزاده و کرمانی، به عنوان منورالفکران پیشامشروطه، در دوره پهلوی اول به تعینی گفتمانی دست یافت. مفاهیمی چون «خون ایرانی» و «نژاد آریایی» در آثار این دو به کرات بازتاب یافته است.^۲ احمد اشرف (۱۴۰۲) خاستگاه صور مختلف ناسیونالیسم رمانتیک را اواسط سده نوزدهم می‌داند که با ادبیات دوره مشروطه رشد کرد و سرانجام به بنیان ایدئولوژیک دولت‌های پهلوی بدل شد. به گفته او: «نوشته‌های دانشمندان غربی و ایرانی در پیدایش این دیدگاه در زمینه مطالعات ایرانی نقشی محوری ایفا کرد و به سکوی پرش ایدئولوژیک گروه‌های ناسیونالیست ایرانی تبدیل شد» (Ashraf, 2023: 26-27). در آستانه تشکیل دولت پهلوی، محمود افشار در نشریه «آینده»، سه عامل «وحدت دینی، نژادی و تاریخی» را پایه‌های وحدت ملی ایرانیان برشمرد و ادعا کرد که «نژادهای زرد و سامی در ملت بومی آریایی درآمیخته‌اند و ایرانیان وحدت نژادی خود را حفظ کرده‌اند» (Afshar, 1980: 562, 574).

افشین متین عسگری (۱۳۹۹) تأکید دارد که «ملی‌گرایان اقتدارگرا، ازجمله محمود افشار، با الهام از تاریخ‌نگاری شرق شناسانه و نظریه‌های نژادی اروپایی-آمریکایی، درصدد بودند تنوع مذهبی، قومی و زبانی ایران را در چارچوب ملتی نوپا مبتنی بر نژاد آریایی، تاریخ شاهنشاهی و زبان فارسی یکپارچه سازند» (Matin-asgari, 2020: 145).

تاریخ‌نگاری ایرانی در دهه‌های پس از مشروطه که آگاهانه در جستجوی هویت یابی جدید بود، بر ناسیونالیسم باستان‌گرایانه تکیه داشت. انگاره برتری نژاد آریا که پس از

۱. در همین ارتباط، عباس امانت بر این باور است که «اگرچه نامه خسروان از دیدگاه فن تاریخ‌نگاری و بهره‌وری از منابع نوین چندان اصلاتی نداشت، اما شاید نخستین نشانه گرایش‌های ملی در زمینه بازسازی گذشته بود و این خود نه تنها در نگرش تاریخی نویسنده، بلکه، در شیوه پارسی‌نگاری او نیز به خوبی آشکار است» (Amanat, 1998: 6).

۲. برای اطلاع بیش‌تر رجوع شود به: پارسامقدم، رضا (۱۴۰۱)، «تعین نظم گفتمانی خوانش نژادی ناسیونالیست‌های رمانتیک ایرانی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران (از قاجاریه تا پایان دوره پهلوی)»، تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال سی و دوم (شماره ۳۰)، صص ۵۸-۳۳.

جنگ جهانی اول در اروپا تداوم یافت، بر دیدگاه مورخانی چون حسن پیرنیا تأثیر گذاشت (Atabaki, 2009: 74).

متین عسگری (۱۳۹۹) می‌نویسد: «اصل و نسب آریایی ایرانیان باستان به باوری بنیادین در گفتمان ملی‌گرای ایرانی بدل شد و تقریباً در همه آثار مرجع مورخان، سیاستمداران و مربیان آموزشی، از جمله حسن پیرنیا، عیسی صدیق، محمدعلی فروغی و عباس اقبال آشتیانی بازتاب یافت» (Matin-asgari, 2020/2021: 146) نقل شده در Zia- (Ebrahimi) 2016).

این اندیشه‌ها به مثابه میراثی ایدئولوژیک به دولت پهلوی رسید. فروغی در خطابه تاج‌گذاری رضاشاه، او را پادشاهی «ایرانی نژاد» خواند که در پی احیای عظمت باستانی ایران است (Makki, 1987: 40). به باور همایون کاتوزیان (۱۳۸۹)، پهلوی اول این ناسیونالیسم رمانتیک را در قالب شبه مدرنیسمی دیکتاتورمآبانه و متمرکز اجرا کرد تا «بازگشت به گذشته پرشکوه» را ممکن سازد، اما در این مسیر ناکام ماند. کاتوزیان حتی عناصری فاشیستی و شوونیستی در این گفتمان تشخیص می‌دهد؛ چراکه در آن «احساس برتری ملی گرایانه افراطی» موج می‌زند (Katouzian, 2010: 76).

شواهد تاریخی حاکی از آن است که گزاره‌های شوونیستی باستان‌گرایانه، برخی جریان‌های روشنفکری را به سمت نژادگرایی سوق داد. نمونه بارز، فعالیت‌های «انجمن ایران‌ویج» و انتشار مجموعه «ایران‌کوده» با مشارکت افرادی چون ذبیح بهروز، محمد مقدم و محمدصادق کیا است که آمیخته با گرایش‌های نژادپرستانه بود (Abdi, 2001: 64).

کارکرد مشروعیت بخشی ناسیونالیسم رضاشاهی به سلطنت، در تبلیغات دولتی، از جمله در «سازمان پرورش افکار»، به وضوح نمایان است. در این گفتمان، پیوندی ناگسستنی بین «ویژگی‌های ذاتی نژاد ایرانی» و «شاه‌دوستی» برقرار می‌شد (Sepehr, 2013: 242). دستگاه آموزشی نیز به مثابه ابزاری ایدئولوژیک، بر وحدت و برتری نژاد آریایی تأکید می‌کرد. مؤلفان کتب درسی تاریخ در دوره پهلوی اول، بخش‌های آغازین آثار خود را به تبیین این انگاره اختصاص می‌دادند. برای نمونه، در مقدمه کتاب‌های تاریخ و

جغرافیا، بر این نکته تأکید می‌شد که تاریخ ایران با مدها، به‌عنوان «طوایفی آریایی نژاد»، آغاز می‌گردد Rashid Yasami, 2011: 2, as cited in the introduction of (Christensen's book).

گفتمان باستان‌گرایانه آخوندزاده و کرمانی، به‌ویژه رویکرد عرب‌ستیزانه آن‌ها، در سیاست‌های فرهنگی دوره پهلوی بازتولید شد. علی‌انصاری (۲۰۱۲) در کتاب «سیاست ملی‌گرایی در ایران» نشان می‌دهد که این اندیشه‌ها به الگویی برای عمل دولتی بدل شدند: «چنین اظهارنظرهایی [باستان‌گرایی] بازتاب ایدئولوژی ناسیونالیسم ایرانی است که در اوایل سده بیستم بر سیاست دولتی سیطره یافت» (Ansari, 2012: 31). مورخان و نویسندگان دهه‌های ۱۳۱۰ و ۱۳۲۰ ش. در چارچوب گفتمان باستان‌گرایانه پیشین، به بازتولید همان گزاره‌ها پرداختند. تلاش‌های آنان، ازجمله «پژوهش‌های حسن پیرنیا در تاریخ باستان، مطالعات ابراهیم پورداود بر متون زرتشتی و تدوین فرهنگ لغت توسط علی‌اکبر دهخدا، همگی در راستای تحکیم هویت ملی و تجلیل از ایران پیش از اسلام بود» (Nabavi, 2009: 7).

پیشینه انتقادی تحقیق

گرچه از یکسو درباره باستان‌گرایی در دوره پهلوی اول و از دیگر سو در رابطه با «سازمان پرورش افکار» و «سازمان پیشاهنگی ایران» پژوهش‌هایی صورت گرفته است، اما هیچ‌یک به چگونگی تعیین نظام گفتمانی ایدئولوژی باستان‌گرایی در ایران دوره پهلوی اول نپرداخته‌اند. هرچند رضا نجف‌زاده (۱۳۹۷) در کتاب «تجدد رمانتیک و علوم شاهی»، سازوکارها و عملکرد قدرت در نهادهای دانایی رسمی این دوره، ازجمله «سازمان پرورش افکار» را با تکیه بر بنیان‌های معرفت‌شناختی ایدئولوژی‌های توسعه و تجدید تحلیل می‌کند، اما نحوه تعیین نظم گفتمانی باستان‌گرایانه نژادی در دو سازمان موردبررسی این مقاله را نادیده می‌گیرد. حتی مادامی که نجف‌زاده با استناد به سخنان متین دفتری از مفهوم «تقویت

1. Ali.M. Ansari(2012), The Politics of Nationalism in Modern Iran. Cambridge University Press, First published 2012, Printed in the United States of America

روح ملت سخن می‌گوید، آن را صرفاً به درک متین دفتری از ضرورت «ملت‌سازی» نسبت می‌دهد: «درواقع، تأسیس سازمان پرورش افکار بر دریافت متین دفتری از نقش دولت مدرن و ضرورت ملت‌سازی استوار بود» (Najafzadeh, 2018: 48).

این رویکرد سوژه محور و نیت باورانه صرفاً به مأموریت سازمان پرورش افکار اشاره می‌کند و می‌نویسد: «این، خلاصه مأموریت سازمان پرورش افکار برای ایجاد اراده در ارگانیزم زنده ملت است» (Ibid). درحالی که در مقاله حاضر، بر پایه روش تحلیل گفتمان تاریخی فوکویی، اگرچه سوژه‌ها حضور دارند، اما به مثابه موقعیت‌های گفتمانی بررسی می‌شوند که گفتارهایشان ذیل نظم گفتمانی (نظم گفتمانی باستان‌گرایانه) مسئله‌پردازی می‌شود؛ کما اینکه به تعبیر فوکو، گفتمان بدون ارجاع به سوژه‌هایش، خود را تحمیل می‌کند. اشاره به مأموریت سازمان پرورش افکار و نیت سوژه‌ها، گویای نگاهی سوژه محور است که فهم روشمند شکل‌گیری نظم گفتمانی موردنظر این مقاله را دشوار می‌سازد. اگرچه نیت و رویکرد آگاهی باورانه در پیشبرد ایده «تربیت قوای ملت» انکارناپذیر است، اما همان گونه که اشاره شد، این نگرش می‌تواند صورت‌بندی نظام گفتمانی تعین یافته در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی پهلوی را دچار کژفهمی کند (ملاحظه روش‌شناختی).

مقاله محمدعلی فروغی (۱۳۲۸) با عنوان «تأثیر رفتار شاه در تربیت ایرانی» که در مجله یغما منتشر شد، نمونه‌ای است که می‌توان با دو رویکرد سوژه محور و غیرسوژه محور بازخوانی کرد. رویکرد دوم، محوریت این مقاله است. فارغ از نیت فروغی (مؤلف) در معرفی «تربیت ملت» به مثابه ابزاری برای ترقی، در این پژوهش، این مقاله به مثابه گزاره یا کنش کلامی جدی در نظر گرفته می‌شود که در خدمت نظم گفتمانی باستان‌گرایانه قرار می‌گیرد. انباشت این گزاره در کنار مفاهیمی مانند «شاه‌پرستی» و «میهن‌پرستی» در سازمان پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران، از منظر گفتمانی حائز اهمیت است. در اینجا، گفتمان باستان‌گرایانه با محوریت «تربیت ملت» از خلال گفتارهای فروغی خود را تحمیل می‌کند (رویکرد غیرآگاهی باورانه و غیرسوژه محور). این نگرش، پایه روش‌شناختی مقاله

حاضر است.

کتاب «از سیاست تا فرهنگ» نوشته حسام‌الدین آشنا، هرچند تلاشی روشمند برای شناخت سیاست‌های فرهنگی و ارتباطی حکومت پهلوی اول است و به ایدئولوژی ناسیونالیسم و سیاست‌گذاری فرهنگی این دوره می‌پردازد، اما مکانیسم و نحوه تعین نظم گفتمانی موردنظر این مقاله را مدنظر قرار نمی‌دهد. فرضیه اصلی آشنا نقش قاطع سیاست‌های فرهنگی در تثبیت قدرت رضاشاهی است؛ سیاستی که نه تنها تغییرات سریع در بافت فرهنگی ایجاد کرد، بلکه از طریق تبدیل نوآوری به سنت، نسل‌های بعدی را تحت تأثیر قرار داد. همچنین، قلی‌پور (۱۴۰۰) در کتاب «پرورش ذوق عامه در عصر پهلوی» به سازمان پرورش افکار با رویکرد «پرورش ذوق» و زیبایی‌شناختی می‌پردازد. این اثر، تبار ایده تربیت ملت و پرورش ذوق را نزد دولت‌مردان و روشنفکران عصر پهلوی اول بررسی می‌کند و تحول آن را به سیاست مقابله با فرهنگ عامه پسند در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ مرتبط می‌سازد. وجه اشتراک این کتاب با مقاله حاضر، توجه به مفهوم «تربیت ملت» است، اما تفاوت در آن است که مقاله حاضر این مفهوم را ذیل گفتارهای باستان‌گرایانه نژادی و در چارچوب تقویت «روح جامعه» و «قوای ملت» واکاوی می‌کند، درحالی‌که تمرکز قلی‌پور بر مقاومت فرهنگ عامه پسند در برابر ایده «پرورش ذوق» است.

اگرچه درباره باستان‌گرایی در ایران پژوهش‌های متعددی انجام شده است (برای نمونه بنگرید به: Beigdelo, 2001; Ziaabrahimi, 2017)، اما اولاً از یکسو، نگاه گفتمان محور به مسئله و از دیگر سو پیامد تعین گفتمانی این ایدئولوژی در تربیت ابدان و اذهان ذیل دو سازمان «پرورش افکار» و «پیشاهنگی» مورد غفلت واقع شده است. پژوهش‌های موجود عمدتاً به تاریخ باستان‌گرایی پرداخته‌اند و مطالعات محدود درباره این دو سازمان نیز عموماً توصیفی و تاریخی‌اند و به معرفی و تاریخچه آن‌ها محدود شده‌اند (برای نمونه بنگرید به: Darbiki, 2003; Setari, 2016) این مقاله می‌کوشد با پرکردن این خلأ، به تحلیل گفتمانی مکانیسم و نحوه بازتولید گفتارهای باستان‌گرایانه در سازوکارهای تربیتی دوره پهلوی اول بپردازد.

چارچوب نظری-روشی

در این مقاله، از سویی با بهره‌گیری از مفاهیم «پروبلماتیک» (مسئله‌بندی) و «گسست معرفت‌شناسانه» لوئی آلتوسر و از سوی دیگر، با اتکا به روش تحلیل گفتمان فوکویی (دیرینه‌شناسی) و چهارچوب توصیفی متشکل از چهار مقوله «موضوعات»، «اسلوب‌های بیانی»، «تشکیل مفاهیم» و «تشکیل استراتژی‌ها»، به بررسی لحظات تاریخی تکوین نظم گفتمانی باستان‌گرایانه در دوره پهلوی اول پرداخته می‌شود. این نظم گفتمانی با محوریت ایده «تربیت ملت»، در دو گزاره محوری «تربیت اذهان» (ذیل سازمان پرورش افکار) و «تربیت ابدان» (ذیل سازمان پیشاهنگی ایران) بازتاب یافته است.

بر پایه رویکرد آلتوسری، «پروبلماتیک» به مثابه شبکه‌ای از پرسش‌ها و مفروضات پنهان است که امکان طرح برخی مسائل را فراهم می‌سازد و برخی دیگر را به حاشیه می‌راند. از این منظر، گفتمان باستان‌گرایانه نژادی در دوره پهلوی اول، نه برآمده از نیات فردی کنشگران، بلکه محصول پروبلماتیکی است که در آن مفاهیمی مانند «نژاد آریایی» و «عظمت باستانی» به مسئله‌ای مرکزی بدل می‌شوند. «گسست معرفت‌شناسانه» نیز به تغییر رادیکال در چارچوب‌های شناختی اشاره دارد که در این پژوهش، ظهور گفتمان باستان‌گرایی را نسبت به گفتمان‌های پیشین هویت‌بخش (مانند گفتمان اسلامی یا قاجاری) به مثابه گسستی معرفت‌شناختی تحلیل می‌کند. در تکمیل این چارچوب، روش دیرینه‌شناسی فوکو با تمرکز بر چهار مقوله زیر به کار گرفته می‌شود:

۱. موضوعات: شناسایی سوژه‌ها و گزاره‌هایی که در گفتمان باستان‌گرایانه برساخته می‌شوند، مانند «ملت آریایی» یا «شاه ایرانی نژاد».

۲. اسلوب‌های بیانی: بررسی شیوه‌های بیانی گفتمان، از جمله خطابه‌های رسمی، متون درسی، یا اسناد سازمانی مرتبط با تربیت ملت.

۳. تشکیل مفاهیم: تحلیل چگونگی شکل‌گیری مفاهیم کلیدی مانند «وحدت نژادی» یا «برتری آریایی» در تقابل با مفاهیم حاشیه‌ای شده (مانند تنوع قومی یا زبانی).

۴. تشکیل استراتژی‌ها: واکاوی راهبردهای نهاده‌شده برای ترویج این گفتمان، از جمله

سیاست‌های آموزشی سازمان پرورش افکار یا برنامه‌های ورزشی سازمان پیشاهنگی. این چارچوب ترکیبی، امکان پیوند تحلیل ساختاری آلتوسری از گسست‌های معرفتی با واکاوی گفتمانی فوکویی از سازوکارهای قدرت را فراهم می‌سازد. هدف، نشان دادن آن است که چگونه ایده «تربیت ملت» در قالب دو گانه «ذهن/بدن»، نه صرفاً برآمده از اراده سوژه‌های فردی، بلکه در پرتو نظم گفتمانی باستان‌گرایانه و در چارچوب پروبلماتیک خاص دوره پهلوی اول معنا می‌یابد.

گسست معرفت‌شناختی و پروبلماتیک در سیاست‌های فرهنگی دوره پهلوی اول؛ بازخوانی تحول نظم گفتمانی باستان‌گرایانه

لوئی آلتوسر در کتاب «برای مارکس» مفهوم «پروبلماتیک» را به مثابه «وحدت خاص یک فرم‌اسیون نظری» تعریف می‌کند. به گفته او، پروبلماتیک «مجموعه پرسش‌هایی است که حاکم و ناظر بر پاسخ‌های داده شده است» (منقول در: Bashiriye, 2022: 376). بر این اساس، گسست معرفت‌شناختی به مثابه تحول در پروبلماتیک یک دوره، به سوی تأسیس سازمان نظری و علمی جدیدی است که از چارچوب پیشین فاصله می‌گیرد (Ibid). ایده «تربیت ملت»، در مقام پروبلماتیک و هدف غایی سیاست‌های فرهنگی دوره پهلوی اول، در قالب نهادهایی چون «سازمان پرورش افکار» و «سازمان پیشاهنگی ایران»، تجلی صورت‌بندی یک «وحدت خاص» نظری است که در ادوار پیشین — از جمله دوره قاجار، صفویه و پیش از آن — سابقه‌ای نداشته است. این تحول پروبلماتیک، گویای وقوع گسستی معرفت‌شناختی در معنای آلتوسری است؛ به عبارت دیگر، ایده «تربیت ملت» بیانگر تأسیس سازمان نظری نوینی است که تا پیش از دوره رضاشاه پهلوی شکل نگرفته بود.

پروبلماتیک سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول را می‌توان در دو گزاره محوری «تربیت اذهان» و «تربیت ابدان» خلاصه کرد. کشف نقطه گسست معرفت‌شناختی این سیاست‌ها از پروبلماتیک ادوار پیشین، در فهم دیرینه‌شناختی آغازین لحظات تاریخی تعیین نظم گفتمانی باستان‌گرایانه در دوره پهلوی، نقشی بنیادین ایفا می‌کند. مطابق روش دیرینه‌شناسی فوکویی، پیدایش «درجه صفر» یک گفتمان منوط به رؤیت‌پذیر شدن انباشت

و تراکم گزاره‌ها حول مسئله موردنظر است؛ بدین معنا که باید نشان داد تا پیش از دوره پهلوی (در ادواری چون قاجار و صفویه)، اساساً خط تمایزی میان ابژه‌های «تربیت ملت» و «عدم تربیت ملت» – در معنای پروبلماتیک نبودن این مفهوم – وجود نداشته است. در اینجا، مفاهیم «پروبلماتیک» و «گسست معرفت‌شناختی» آلتوسری، ابزار تحلیلی سودمندی برای توضیح چگونگی مسئله‌مند شدن موضوع فراهم می‌سازند.

مراد از انباشت و تراکم گزاره‌ها پیرامون مفهوم «تربیت ملت»، همانا گزاره‌های محوری نهادهایی چون «تربیت اذهان» در سازمان پرورش افکار و «تربیت ابدان» در سازمان پیشاهنگی ایران است که به شکلی مستمر و نظام‌مند، با تعبیری اخلاقی و ملی‌گرایانه بازتولید می‌شدند. این گزاره‌ها نه تنها به مثابه شالوده نظری سیاست‌گذاری فرهنگی عمل می‌کردند، بلکه در قالب گفتمان مسلط، مرزهای بین «مطلوب» و «نامطلوب» را در حوزه تربیت ملی ترسیم می‌نمودند.

در ادامه این مقاله، فرایند مسئله‌مند شدن پروبلماتیک «تربیت ملت» را از خلال تحلیل دو گزاره محوری «تربیت اذهان» و «تربیت ابدان» مطرح نظر قرار خواهیم داد. این دو گزاره، نشانگر آغازین لحظات شکل‌گیری نظم گفتمانی باستان‌گرایانه در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول هستند که حول محور پروبلماتیک «تربیت ملت» سازمان یافته است. از این منظر، گسست معرفت‌شناختی این دوره نه در گرو تغییرات صوری، بلکه در پیوند با تحول در ساختارهای عمیق معرفتی حاکم بر گفتمان تربیت ملی است.

یافته‌های تحقیق

سازمان پرورش افکار: «مرض روحی» و پروبلماتیک شدن تربیت اذهان
دال مرکزی گفتمان‌های مطرح‌شده در سازمان پرورش افکار، ذیل نظم گفتمانی ناسیونالیستی باستان‌گرایانه نژادی، مبتنی بر شناسایی «مرض روحی» در جامعه ایرانی و ارائه نسخه درمانی آن از طریق «تربیت اذهان» است. این پروبلماتیک، باهدف «نیرو بخشیدن به روح جامعه» و تحقق «ترقی معنوی»، در قالب تجویز داروهای مُسکّن «میهن‌پرستی» و «وفاداری به شاه» که با تعبیری چون «تربیت اخلاقی» به شکلی مداوم بازتولید می‌شد ذیل

ایده کلان «تربیت ملت» صورت‌بندی می‌گردد. به گفته فوکو، «روابط گفتمانی به یک معنی در حد نهایی گفتمان قرار دارند؛ آن‌ها بدان موضوعاتی عرضه می‌دارند که آن گفتمان می‌تواند از آن‌ها سخن بگوید... آن‌ها مجموعه روابطی را تعیین می‌کنند که گفتمان می‌باید آن‌ها را برقرار سازد تا بتواند از این یا آن موضوع سخن بگوید، موضوعات را بررسی کند، آن‌ها را نام‌گذاری کند، طبقه‌بندی کند، توضیح بدهد و غیره» (Dreyfus & Rabinow, 2013: 144).

در این راستا، گفتمان مسلط سازمان پرورش افکار، با برساخت «مرض روحی» به مثابه مسئله مرکزی، زمینه‌ای فراهم می‌سازد تا از طریق روابط گفتمانی خاص، به بازتعریف هویت ملی، ترسیم مرزهای اخلاقی و تجویز راهکارهای تربیتی مبتنی بر ایدئولوژی باستان‌گرایانه اقدام کند. «تربیت اذهان» در این چارچوب، نه تنها به مثابه فرایندی آموزشی، بلکه در قاموس پروبلماتیک درمان جامعه از «انحطاط اخلاقی» و «فقدان روح جمعی» معنا می‌یابد. بازتولید پیوسته مفاهیمی چون «میهن‌پرستی» و «وفاداری به شاه» — که در گفتمان این نهاد به «فضیلت‌های اخلاقی» تقلیل می‌یابند — نشانگر تلاش برای ایجاد انسجام نظری حول محور ایده «تربیت ملت» است. این فرایند، مطابق با تحلیل فوکو، از طریق تعیین روابطی گفتمانی صورت می‌گیرد که امکان سخن گفتن از موضوعاتی خاص، نام‌گذاری پدیده‌ها مانند «مرض روحی» و طبقه‌بندی راه‌حل‌ها مانند «تربیت اخلاقی» را فراهم می‌سازد.

بدین ترتیب، پروبلماتیک شدن «تربیت اذهان» در سازمان پرورش افکار، نه صرفاً به مثابه مجموعه‌ای از اقدامات تربیتی، بلکه در چارچوب گسست معرفت‌شناختی از صورت‌بندی‌های پیشین گفتمان ملی‌گرایی قابل تحلیل است. این گسست، با تأکید بر ضرورت درمان «مرض روحی» و بازسازی هویت ملی مبتنی بر انگاره‌های باستان‌گرایانه، نشانگر ظهور سازمان نظری جدیدی است که تا پیش از دوره پهلوی اول، در گفتمان‌های حاکم بر سیاست‌های فرهنگی ایران جایگاهی نداشت.

سازمان پرورش افکار و پروبلماتیک «تربیت اذهان»

بازتولید مکرر مفاهیمی چون «نیرو بخشیدن به روح جامعه» و «ترقی معنوی» در سازمان پرورش افکار، به تدریج به انباشت گزاره‌های مبتنی بر پروبلماتیک «تربیت اذهان» ذیل هدف غایی «تربیت ملت» انجامید. رئیس دبیرخانه سازمان پرورش افکار [فرهودی] در گزارشی که در جلسه شبانه‌روزی این سازمان در تاریخ ۱۳۱۹/۰۲/۱۲ ارائه شد، ضمن تشریح وظایف دبیرخانه و نتایج عملکرد یک‌ساله سازمان، اعلام کرد: «سازمان پرورش افکار برای ترقی فرهنگ عمومی و نیرو بخشیدن به روح جامعه و مناسب ساختن ترقیات معنوی با ترقیات مادی و ایجاد وحدت مناسب در افکار و احساسات تأسیس یافته است» (Najafzadeh, 2018: 71).

این سازمان به عنوان «مرکز تجمع آرمان‌ها و برآیند نهایی فعالیت فرهنگی زیست قدرت رضاشاهی»، ایدئولوژی یکسان‌سازی فرهنگی را با نگاهی تمرکزگرا و اقتدارطلبانه به امور اجتماعی دنبال می‌کرد (همان). افزون بر این، ایده «تربیت ملت» با گفتمان «پیشرفت فکری توده‌های مردم» تلاقی می‌یابد.

ابراهیم صفایی (۱۳۸۶-۱۲۹۹)، فلسفه تأسیس سازمان پرورش افکار را «پیشرفت فکری توده‌های مردم» می‌داند: «در دی‌ماه ۱۳۱۷ به‌منظور کمک در پیشرفت فکری توده‌های مردم، انجمنی به نام پرورش افکار تأسیس شد و ساختمان مخصوصی که در باغ فردوس تجریش احداث شده بود (و هنوز هم برجاست) در اختیار این انجمن قرار گرفت» (Safa'i, 2004: 28).

این «پرورش فکری توده‌ها» ذیل پروبلماتیک «تربیت ملت» به‌مرور دامنه‌دار و هژمونیک شد. ایده «تربیت ملت» در چارچوب نظم گفتمانی ناسیونالیستی باستان‌گرایانه، با مفاهیمی چون «میهن‌پرستی»، «وفاداری به شاه» و «خداپرستی» به شکلی مستمر بازتولید می‌شد. بر اساس اسناد، «شعبه پرورش افکار در شهرستان‌های بزرگ هم برای آموزش روش درست علمی پرورش افکار دانشجویان و دانش‌آموزان و جوانان و سالمندان نیز تأسیس شد» (Ibid:29). این سازمان با برگزاری سخنرانی‌های عمومی هفتگی توسط

صاحب نظران مشهور، موضوعاتی چون اخلاق، تاریخ، بهداشت، ادبیات، علوم اجتماعی، تجدد، میهن پرستی، وفاداری به شاه و پیشرفت های کشور را در کانون بحث قرار می داد» (Fouran, 1999: 339).

ایدئولوژیک شدن «پرورش فکری» و پیوند با گفتمان باستان گرایی

این «پرورش فکری» به شکلی آشکار ایدئولوژیک شد و در خدمت مشروعیت بخشی به حکومت پهلوی اول و ترویج گفتارهای باستان گرایانه قرار گرفت. کما اینکه حسین مکی (۱۳۶۲) تأکید می کند که یکی از اهداف سازمان پرورش افکار، «ترویج باستان گرایی و آریا گرایی و توجیه اقدامات حکومت در این زمینه بود» (Maki, 1983: 413).

در اکثر سخنرانی های این سازمان، تلاش می شد شعار «خدا-شاه-میهن» را به عنوان بخشی از «روحیات ذاتی مردم ایران» بازنمایی کند و نظام شاهنشاهی را ضرورتی اجتناب ناپذیر برای بقای جامعه معرفی نمایند (Ibid:29). در یکی از سخنرانی های سازمان پرورش افکار با موضوع «شاه پرستی» آمده است: «شاه پرستی به مثابه بزرگ ترین پایه ایست که عظمت کشور بر آن قرار گرفته است. نیاکان ما بزرگ ترین فریضه ای را که برای خود می دانستند، خداپرستی و شاه دوستی و میهن پروری بود و همیشه ورد زبانشان جز «خدا-شاه-میهن» چیز دیگری نبوده است» (Delfani, 1996: 56).

در این گفتمان، «شاه پرستی» و «میهن دوستی» به عنوان بالاترین درجات افتخار برای ایرانیان بازنمایی می شد: «بالاترین افتخار برای یک نفر ایرانی این بوده است که حس شاه پرستی و میهن دوستی بدو نسبت دهند... ما نیز که نوباوگان این آب و خاک و جگر گوشگان آن نیاکانیم، این حس شریف را باید داشته باشیم. زبانمان جز به یاد شاه گشوده نشود و گوشمان جز به فرمان او نباشد» (Ibid:56). همچنین در سندی دیگر، لسان سپهر (فرماندار و رئیس پرورش افکار کاشان) در خطابه ای با عنوان «سلطنت سه هزار ساله»، با آمیزه ای از افسانه و تاریخ، شاهنشاهی های پیش از اسلام را به سلطنت رضاشاه پیوند زده و سعادت ایران را منوط به تداوم حکومت این خاندان دانسته است (Delfani, 1996: 36).

تأثیرپذیری از الگوهای خارجی و ایدئولوژی یکسان‌سازی

برخی پژوهشگران با اشاره به تأثیرپذیری سازمان پرورش افکار از الگوهای اروپایی، به‌ویژه احزاب فاشیستی آلمان و ایتالیا، معتقدند مفاهیمی مانند «ملت»، «همبستگی ملی» و «شاه‌پرستی» در این سازمان، بازتابی از گفتمان‌های فراسرزمینی بود. تورج اتابکی (۱۳۸۱) تأسیس این سازمان را در راستای سیاست‌های «یکپارچه‌سازی ملی» دوره پهلوی اول تحلیل می‌کند: «رضاشاه، برای دست یافتن به یکسان‌سازی ملی وسیع‌تر، در ژانویه ۱۹۳۸ میلادی، دستور تأسیس اداره‌ای دولتی به نام سازمان پرورش افکار را صادر کرد... رئیس این اداره جدید، وزیر دادگستری بود که موظف به هدایت نسل جوان‌تر به‌سوی خدمت به میهن شد» (Atabaki, 2002: 36). یرواند آبراهامیان (۱۳۷۷) نیز این سازمان را تقلیدی از ماشین‌های تبلیغاتی فاشیستی می‌داند: «رژیم انجمن پرورش افکار را به سرمشق از ماشین‌های تبلیغاتی ایتالیای فاشیست و آلمان نازی برای تفهیم آگاهی ملی به مردم از طریق مجله، جزوه، روزنامه، کتاب درسی و برنامه‌های رادیویی تشکیل داد» (Abrahamian, 1998: 132).

پراگماتیسم و تعین یافتگی در سیاست‌گذاری فرهنگی

ابراهیم صفائی (۱۳۸۶-۱۲۹۲) با مقایسه «فرهنگستان» و «سازمان پرورش افکار»، به جنبه پراگماتیستی و تعین یافتگی فرهنگی پهلوی اول اشاره می‌کند: «ماده نهم اساسنامه فرهنگستان، هدایت افکار را به شناخت ارزش ادبیات ایران و تحولات وسیع آن می‌دانست، حال آنکه سازمان پرورش افکار می‌خواست افکار را به شناخت مسائل اجتماعی و سیاسی هدایت کند».^۲

۱. گرچه ابراهیم صفائی، سخنی از سیاست‌گذاری‌های پهلوی اول نمی‌راند، ولیکن به زعم نگارنده مقاله حاضر، این جنبه پراگماتیستی و تعین یافتگی سازمان پرورش افکار در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی پهلوی به‌طور شهودی رویت پذیر است.

۲. بنگرید به: فصلنامه تحقیقاتی، تاریخی گنجینه اسناد، س ۶، دفتر ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۷۵، ش ۲۱ و ۲۲، صص ۷۰ و ۷۱.

«پرورش فکری» در این سازمان، حول محور «اندیشه ترقی» شکل گرفت که هدایت رفتار (حکومت‌مندی)^۱ و کنترل سوژه‌ها را هدف قرار می‌داد. عیسی صدیق در نخستین سخنرانی خود در سازمان پرورش افکار اعلام کرد: «اراده‌علیحضرت همایون شاهنشاه مردم را وادار کرد کاری را که در اروپا از قرن شانزدهم تا قرن بیستم در طی ۴۰۰ سال انجام شد، در ظرف ۱۸ سال انجام دهند».^۲

پیشینه این سیاست‌ها را می‌توان در سازمان «تنویر افکار عامه» (تأسیس ۱۳۱۰ ش.) جست‌وجو کرد که با تمرکز بر مدارس و جوانان، بسترهای کنترل‌پذیری سوژه‌ها را فراهم ساخته بود.

بازتولید روایت‌های درمانی و دیرینه‌شناسی گفتمانی

در سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، روایت‌های استعاری «درمان بیماری‌های جامعه» به شکلی نظام‌مند بازتولید می‌شد. برای نمونه، در سخنرانی‌ای با عنوان «تربیت اخلاق فردی و اجتماعی» (آذر ۱۳۱۸)، از تمثیل «مادر بیمار» (نماد میهن) و «فرزند درمانگر» (نماد رضاشاه) استفاده شد: «مادری پیر از شدت مرض ناله می‌کرد... ناگهان فرزندی رشید با کیفی از داروهای ضد عفونی و غذاهای مقوی رسید... این مادر، میهن ماست و آن فرزند، علیحضرت همایون شاهنشاه است که زخم‌های جسم و روح ایران را درمان کردند».^۳

این روایت، یادآور گفتار «تشخیص امراض وطن» در روزنامه رهنما^۴ (دوره قاجار) بود که در دوره پهلوی اول بازتولید شد. غلامرضا رشید یاسمی نیز در سخنرانی خود (آذر ۱۳۱۸)، جامعه را موجودی زنده توصیف کرد که تحت «معالجه طیب عظیم الشأن»

1. Governmentality

۲. بنگرید به: فصلنامه تحقیقاتی، تاریخی گنجینه اسناد، س ۶، دفتر ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۷۵، ش ۲۱ و ۲۲، صص ۷۰ و ۷۱.

۳. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها.

۴. روزنامه رهنما به صاحب امتیازی «میرزا عبدالرحیم خان» در طهران به طور هفتگی تأسیس و شماره اول آن در ۸ صفحه به قطع وزیری بزرگ با چاپ سری در «مطبعه شاهنشاهی» طبع و در تاریخ سه شنبه ۲۶ جمادی الاخره ۱۳۲۵ قمری هجری مطابق ۶ اوت ماه فرهنگی ۱۹۰۷ میلادی منتشر شده است (Sadr Hashemi, n.d.: 1363).

(رضاشاه) به سلامت بازگشته است: «جامعه ما... در نتیجه غفلت‌های قرن گذشته ضعفی عارضی یافته بود، اما ذات مبارک شاهنشاهی به مداوای او پرداخت... سازمان پرورش افکار برای هر مرض روحی نسخه نوشت» (Ibid).

پیوند پرورش اذهان با ایدئولوژی باستانی

رئیس دبیرخانه پرورش افکار (فرهودی) در سخنرانی‌ای با موضوع «مبارزه با بی‌سوادی»، این اقدام را ادامه «آیین باستانی ایرانیان» معرفی کرد: «در ایران، مبارزه با بی‌سوادی در دستور نخستین آیین ما، یعنی کیش زردشت، مندرج بوده است... نیاکان ما همواره در تقویت لشکر هورمزد (نیکي) و نبرد با اهریمن (پلیدی) می‌کوشیدند».

این گفتمان، پرورش اذهان را نه تنها به مثابه فرایندی آموزشی، بلکه به عنوان «مبارزه معنوی» برای تقویت «روح ملت»^۱ بازتعریف می‌کرد. متین دفتری، بنیان‌گذار سازمان پرورش افکار، در خاطراتش تصریح می‌کند: «فکر تشکیل این سازمان را در دماغ شاه تولید نمودم... سازمان پرورش افکار نهادی فرهنگی بود که در راستای یکدستی افکار و عقاید جامعه ایجاد شد» (Aqali, 1991: 64).

وی در سخنرانی‌هایش بر لزوم «تعلیمات ایدئولوژیک» برای درک اصلاحات تأکید می‌کرد: «کافی نیست اصلاحات اجرا شود؛ مردم باید معنی آن را بفهمند و قدرش را بدانند... سازمان پرورش افکار برای این منظور تأسیس شد» (Ibid:64).

گفتمان درمانی و بازسازی هویت ملی

گزاره‌های مطرح‌شده در سازمان پرورش افکار، از «مرض روحی جامعه» تا تجویز «میهن‌پرستی» و «شاه‌پرستی»، در چارچوب پروبلماتیک «تربیت ملت» و گسست معرفت‌شناختی از گفتمان‌های پیشین معنا می‌یابند. این سازمان با بازتولید روایت‌های باستانی و تقلید از الگوهای اروپایی، کوشید سوژه‌هایی مطیع و همسو با ایدئولوژی دولتی

۱- بنگرید به: فصلنامه تحقیقاتی، تاریخی گنجینه اسناد، س ۶، دفتر ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۷۵، ش ۲۱ و ۲۲، ص ۷۲.

بسازد. به گفته فوکو، این «روابط گفتمانی» بودند که امکان سخن گفتن از «تربیت اذهان»، نام‌گذاری پدیده‌ها (مانند بی‌سوادی به مثابه اهریمن) و طبقه‌بندی راه‌حل‌ها (مانند پرورش اخلاقی) را فراهم می‌ساختند. هژمونیک شدن گفتمان باستان‌گرایانه نژادی در دوره پهلوی اول، به وضوح در گزاره‌هایی همچون «نژاد پاک ایرانی که قوه تحمل و بردباریش لبریز شد و بیش از این سرافکنندگی را در میان جهانیان نتوانست بر خود ببیند» بازتاب یافته است. این روایت، با تکیه بر انگاره «نژادگرایی ملی» و با شوریدگی نسبت به به قدرت رسیدن رضاخان، چنین توصیف می‌شود: «در همان نیمه شب، به فرمان یک پیشوای ملی، غرضی در آسمان ایران طنین انداخت و روشنایی در افق ایران نمایان گشت و چشم همگان را روشن ساخت. این واقعه، آغاز مبارزه با تاریکی ایران در عصر حاضر بود و در این شب بود که به این کشور حیاتی نوین و به مردم آن برات سعادت بخشیدند. ایران و ایرانیان درباره این شب می‌توانند بگویند:

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند و اندر آن نیمه شب آب حیاتم دادند
چه مبارک سحری بود و چه فرخنده شبی آن شب قدر که این تازه براتم دادند^۱

این نمونه‌ها نشان می‌دهند که چگونه گفتمان نژادگرایی ملی به مثابه منبع مشروعیت بخش و ایدئولوژی رسمی حکومت پهلوی اول تثبیت شد و در کردارهای حکمرانی اولین دولت مدرن ایران متعین گردید. به تعبیر فوکویی، این گفتمان توانست خود را به مثابه روایت مسلط بر جامعه تحمیل کند.

سعید نفیسی (۱۳۴۵-۱۲۷۴) به مثابه یکی از سوژه‌های محوری گفتمان باستان‌گرایانه حاکم بر سیاست‌گذاری‌های فرهنگی این دوره، در دهمین جلسه سازمان پرورش افکار، با موضوع «شناسایی کشور به وسیله رادیو و هواپیما»، اعلام کرد: «ما از دو راه می‌توانیم کشور خود را بشناسیم: یکی از راه گوش و دیگری از راه چشم؛ اما رادیو بهترین وسیله برای شناسایی کشور از طریق گوش است. تمام اهالی کشور می‌توانند از طریق رادیو، از

۱. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها و آهنگ‌های موسیقی و نمایشنامه‌ها و سرودهای پرورش افکار.

تاریخ پرافتخار گذشته، مفاخر زندگی و تمدن سه‌هزارساله نیاکان خود که خدمات بی‌شماری به عالم بشریت نموده‌اند، آگاه شوند و مبانی ملیت و آرمان‌های ملی خود را بر شالوده‌ای استوار سازند...» (Nafisi, 1939: 1; Ministry of Culture, 1939: 3).^۱

پیتر آوری (۱۳۷۳) با اشاره به کارکرد ابزارهایی مانند رادیو در «هدایت رفتار» (حکومت مندی) سوژه‌ها می‌نویسد: «برنامه‌های اصلی رادیو تهران شامل آموزش و پرورش، امور بهداشتی، فرهنگی و اقتصادی بود که همسو با سیاست‌های نظم‌نوین رضاشاهی تهیه می‌شد» (Avery, 1994:111).

این گزاره‌ها در قالب آیین‌نامه‌ها تصویب می‌شد تا «هدایت رفتار» را به‌مثابه پروژه‌ای حکومتی نهادینه کند. متین دفتری، در تشریح این فرآیند، از استعاره‌های نظامی بهره می‌گیرد: «در خرداد، تیر و شهریور ۱۳۱۵، اداره آموزش سالمندان مقدمات این مبارزه بزرگ را فراهم کرد. نخست، برنامه‌هایی تحت عنوان «دستور تعلیم اکابر» تدوین شد که تاکتیک این نبرد را مشخص می‌کرد. سپس، وزارت فرهنگ سربازان این مبارزه، یعنی آموزگاران را با اسلحه گرم (چراغ) و اسلحه سرد (تخته‌سیاه، کاغذ، مداد و کتاب) مجهز ساخت... در اول مهرماه ۱۳۱۵، هزار و پانصد میدان جنگ (کلاس درس) ایجاد شد تا دشمن (بی‌سوادی) در تمام سنگرها هدف قرار گیرد» (Matin Dafteri, 1939: 12).^۲

سازمان پرورش افکار با محوریت «تربیت اذهان» و «درمان مرض روحی جامعه»، آموزش را به‌مثابه نبرد و آموزگار را به‌سان سرباز بازنمایی می‌کرد. متین دفتری در توضیح هدف آموزشگاه‌های ویژه دبیران و آموزگاران تأکید می‌کند: «مقصود ما تکرار دروس مدرسه نبود، بلکه پرورش جوانان به‌عنوان رجال آینده ملت، با تأکید بر شرافت اخلاقی و وظایف اجتماعی بود. اساتید دانشگاه‌ها نیز می‌بایست به‌جای تأکید صرف بر معاش، بر اخلاقیات و خدمت به جامعه تمرکز می‌کردند» (Ibid).

۱. بنگرید به: سخنرانی سعید نفیسی، روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۸/۰۶/۱۶، ش ۳۹۴۸، ص ۴۱ همچنین بنگرید به بخشنامه

وزارت فرهنگ به ادارات فرهنگ شهرستان‌ها، اطلاعات، ۱۳۱۸/۰۴/۲۸، ش ۳۸۹۹، ص ۳.

۲. بنگرید به: سخنرانی متین دفتری، اطلاعات، ۱۳۱۸/۰۴/۱۷، ش ۳۸۸۸، ص ۱۲.

رئیس دبیرخانه سازمان پرورش افکار در گزارشی در تاریخ ۱۳۱۹/۰۲/۱۲، وظیفه اصلی این نهاد را «ترقی فرهنگ عمومی، تقویت روح جامعه، همسوسازی ترقیات معنوی با مادی و ایجاد وحدت در افکار و احساسات» برمی شمرد. عبارت «نیرو بخشیدن به روح جامعه» در این سخنان، آشکارا به پروژه سوژه سازی و هدایت اذهان افراد جامعه اشاره دارد. در سال ۱۳۱۹، وزیر فرهنگ در گزارشی اعلام کرد: «بر اساس ماده هفتم اساسنامه وزارت فرهنگ، در مرکز و شهرستان‌ها آموزشگاه‌های پرورش افکار تأسیس شد. در تهران، دو آموزشگاه برای دبیران و آموزگاران در بهمن ۱۳۱۷ آغاز به کار کرد و هیئتی از استادان برجسته مسئولیت آن‌ها را بر عهده گرفتند. در شهرستان‌ها نیز ۱۸ آموزشگاه فعال شدند»^۱

گفتمان پزشکی شدن جامعه^۲ در این دوره برجسته می شود. قاسم غنی (۱۳۳۱-۱۲۷۲)، در سخنرانی «آفات زندگی» در ۲۷ دی ۱۳۱۸، جامعه را به «بدنی بیمار» تشبیه می کند: «در بیماری عمومی بدن، پزشک به دنبال یافتن اختلال در اعضا است. گاه فساد کوچک، مانند عفونت ناشی از دندان یا اختلال در غدد فوق کلیوی، عامل رنجوری بزرگی می شود... اعتیاد به الکل، به مثابه آفتی برای ترقی جامعه، قوه حافظه را چنان مختل می کند که حتی با مداخله متخصصان نیز به حالت اول باز نمی گردد»^۳. Ghani, n.d.: (118-119).

این استعاره‌ها که پیش‌تر در روزنامه رهنما تحت عنوان «تشخیص امراض وطن یا دیاگنوستیک ایران» (نوشته نویسنده‌ای ناشناس) در بیست و چهار شماره طرح شده بود، نشانگر تلاش برای بازتعریف جامعه به مثابه «کالبدی نیازمند درمان» و توجیه مداخله حکومت در حوزه ذهن و بدن شهروندان است.

افزون بر این، گزاره «تربیت نسوان» به مثابه یکی از محورهای «پرورش اذهان و

۱. بنگرید به: اساسنامه سازمان پرورش افکار.

۲. برای اطلاع بیش‌تر درباره «پزشکی شدن جامعه» رجوع شود به: توکلی طرقي، محمد (۱۳۸۷)، «تجدد روزمره و آمپول تدین»، دانشنامه ایرانیکا، جلد پانزدهم، دفتر دوم.

۳. بنگرید به: سخنرانی قاسم غنی، سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها، صص ۱۱۸-۱۱۹.

ابدان»، در خدمت گفتمانِ «ناسیونالیسم باستان‌گرایانه» قرار گرفت. علی‌اکبر سیاسی (۱۳۶۹-۱۲۷۴) در سخنرانی خود با عنوان «تربیت نسوان» در تاریخ ۹ بهمن ۱۳۱۸ در سازمان پرورش افکار، بر این موضوع تأکید کرد: «تربیت دختران ما باید بی‌تردید مانند تربیت پسران، شامل عقل و دل و جان آنان باشد... ازجمله دلایل اختصاصی پرورش جسمانی دختران، این است که زنان سالم‌تر و نیرومندتر، فرزندان سالم‌تر و خوش‌اندام‌تر خواهند آورد. مادر شجاع، سرمشق شجاعت است و مادر ترسو، الگوی جبن» (Siasi, 1939, February 9).^۱

همچنین وی، در مقاله‌ای با عنوان «نفس و بدن و رابطه آن‌ها با یکدیگر (در نظر ابن‌سینا و دیگران)» که در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (دی ۱۳۳۲) منتشر شد، به تفصیل به این موضوع پرداخت. این آثار، نخست، بیانگر پروبلماتیزه شدن «بدن» و «سوژگی بدن» در گفتمان کارگزاران سازمان پرورش افکار و دوم، نشان‌دهنده تعین این مفاهیم در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی حکومت پهلوی اول است. تربیت زنان در این گفتمان، با «میهن‌پرستی» پیوندی ناگسستنی می‌یابد: «زنان ایران باید تاریخ دوهزارساله وطن را بشناسند، از فداکاری‌های نیاکان آگاه باشند و روح جاویدان ایران را درک کنند. هر ایرانی باید بداند «کیست» و «چیست» تا غرور ملی‌اش برانگیخته شود... مادر میهن‌پرست، فرزند میهن‌پرست پرورش می‌دهد؛ عشق به ایران با شیر به کودک منتقل می‌شود، چنانکه: با شیر اندرون شد و با جان بدر شود» (Siasi, 1953: 136).^۲

دکتر شایگان، معاون دانشکده حقوق، در سخنرانی ۱۴ بهمن ۱۳۱۸ با موضوع «تأثیر راه‌آهن در ترقی کشور»، «وحدت فکری» را هدف سازمان پرورش افکار برمی‌شمرد: «مقصود از وحدت فکری، آن است که همگان خود را ایرانی، ایران‌دوست و شاه‌پرست بدانند... در ذات هر ایرانی، خوی شاه‌پرستی ریشه دارد، چنانکه: شهنشاه جان است و

۱. بنگرید به: سخنرانی علی‌اکبر سیاسی، سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها و آهنگ‌های موسیقی و نمایشنامه‌ها و سرودهای پرورش افکار.

۲. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها، سخنرانی علی‌اکبر سیاسی، ص ۱۳۶.

کشور بدن که بیجان نماند به پا کاخ تن»^۱ (Shayegan, 1939, February 3: 147).

عبدالحسین اورنگ، نماینده مجلس شورای ملی، در سخنرانی نهم اسفند ۱۳۱۸ با رویکردی نژادگرایانه، شاه‌پرستی را «ذاتی خون ایرانی» می‌خواند: «این خوی شاه‌پرستی که با شیر به درون رفته و با جان بیرون نمی‌رود، سبب شده است که در دوران حکمرانی پادشاهان مقتدر، ایران آباد و نامش بلندآوازه گردد...». وی در اشعارش نیز این انگاره را بازتاب می‌دهد: «شها کامرانی ندیم تو باد شگفت گلان با نسیم تو باد» (Orang, 1939, March 9: 175).

از دیگر مصادیق گفتمانی گزاره‌های حکومت‌مندی در معنای «هدایت رفتار» سازمان پرورش افکار، «تربیت کودکان» و «سوژگی کودکان» است. صادق رضازاده شفق (۱۳۵۰-۱۲۷۴) در سخنرانی ۲۴ اسفند ۱۳۱۸ با عنوان «آموزش و پرورش کودکان در خانواده»، در چارچوب گفتمان میهن‌پرستانه تأکید می‌کند: «ملت ایران باید نسبت به آینده میهن خود امیدوار باشند و کودکان را برای ایرانی بزرگ، آباد، نیرومند و متمدن پرورش دهند. استعداد هر گونه ترقی در کودکان نهفته است، مشروط بر آنکه تربیت صحیح، لیاقت ذاتی آنان را شکوفا سازد... غفلت از تربیت جسمانی و روحانی در سال‌های طفولیت، جوهر انسانی را فاسد می‌کند و رستگاری را ناممکن می‌سازد: «خشت اول گر نهد معمار کج» «تا قیامت می‌رود دیوار کج»^۲ (Sadeq Zadeh Shafaq, 1939, March 15: 186).

وی هشدار می‌دهد: «اولاد بی تربیت نه تنها خانواده، بلکه جامعه بشری را به تباهی می‌کشاند:

«بی ادب تنها نه خود را کرد بد بلکه آتش بر همه آفاق زد» (Ibid:186).

رضازاده شفق با مقایسه «بچه حیوان» و «بچه انسان»، پروبلماتیک شدن تربیت ذیل گفتارهای حکومت‌مندی (هدایت رفتار) را چنین بیان می‌کند: «بچه حیوان در زمانی کوتاه

۱. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، سخنرانی دکتر شایگان، ص ۱۴۷.

۲. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، سخنرانی عبدالحسین اورنگ، ص ۱۷۵.

۳. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها دکتر شایگان، ص ۱۸۶.

آموزش می‌بیند، اما انسان به دلیل نیازهای بی‌پایان تا پایان عمر محتاج آموزش است. حتی در اوایل عمر، از بچه حیوان ناتوان‌تر است و تا ۱۰ یا ۱۶ سالگی و در سطحی کلی تا پایان زندگی نیازمند هدایت است» (Ibid:196).

وی بر «تربیت جسمانی» مبتنی بر الگوی تمدن غربی چنین تأکید می‌کند: «امروز کشورهای غربی با تربیت کودکان، در بچه خوشبختی را به‌روی نوباوگان گشوده‌اند. ورزش باید متناسب با ساختار جسمی کودکان و تحت نظارت آموزگاران انجام شود...» (Ibid: 197-198).

در باب «تربیت روحانی»، تن را «مرکب روان» می‌خواند و هشدار می‌دهد: «تن سالم شرط سعادت است، اما بدون خرد و اخلاق، به مرتبه گاو و خرن فروود می‌آید. پدران و مادران باید کودکان را به ملکات فاضله و خدمت به مملکت ترغیب کنند. در اولین روزگار، کودک باید راستی و میهن‌پرستی را با شیر مادر بیاموزد» (Ibid: 204-203).

عیسی صدیق (۱۳۵۷-۱۲۷۳)، ادیب و از سیاست‌گذاران و کارگزاران فرهنگی پهلوی اول در کتاب «تاریخ فرهنگ ایران»^۱، هدف سازمان پرورش افکار را «تربیت اخلاقی مردم» می‌داند تا از طریق رسانه‌ها «حس غرور ملی» تقویت شود (Aqali, 1991:64). وی در سال ۱۳۱۶ نیز در کتاب «تاریخ مختصر تعلیم و تربیت»، بر نقش آموزش در سوژه‌سازی کودکان تأکید کرد.

در چارچوب تحلیل گفتمان فوکویی، گفتمان‌های تربیتی بازتابی از مناسبات قدرت‌اند. گزاره‌های سازمان پرورش افکار نشان می‌دهد چگونه «کودک» در گفتمان مدرن، از شیوه‌های تعذیبی پیشین فاصله گرفته و به سوژه‌ای برای مداخلات ظریف مراقبتی تبدیل می‌شود. این انتقال از «تنییه بدنی» به «آموزش انسانی»، نمایانگر تحول در مکانیسم‌های انضباطی مدرن است که بر «تربیت اذهان» و «تقویم ابدان» متمرکزند.

گفتمان‌های مرتبط با تربیت جسمانی، روحانی و اخلاقی کودکان، درواقع ابزارهای

۱. عیسی صدیق در کتاب «تاریخ فرهنگ ایران» به بررسی روندهای فرهنگی، اجتماعی و تاریخی ایران از دوران باستان تا معاصر می‌پردازد. وی با بهره‌گیری از رویکردهای چندگانه- از جمله ادبیات، هنر، مذهب، فلسفه و سایر ابعاد فرهنگی- به تحلیل و تبیین جایگاه ایران در تاریخ فرهنگ جهانی می‌پردازد.

بسط قدرت حکمرانی بر بدنمندی افراد و تولید «سوژه‌های مطیع» اند. این گزاره‌ها نه صرفاً بازتاب ایدئولوژی حکومت، بلکه بخشی از شبکه‌های دانش-قدرتی هستند که زیست روزمره را شکل می‌دهند. به تعبیر فوکو، این گفتمان‌ها «قواعد نانوشته» ای‌اند که گفتار و کردار جامعه را تنظیم می‌کنند و «حقیقت» را می‌سازند.

سازمان پیشاهنگی ایران به‌مثابه یکی دیگر از محمل‌های تعیین بخش نظم‌گفتاری باستان‌گرایانه در سیاست‌های فرهنگی دوره پهلوی اول، از خلال گفتمان‌های تولیدشده اصحاب فرهنگ - مطابق با روش دیرینه‌شناختی - و در ارتباط با موضوعاتی که حول آن سخن می‌گویند، صورت‌بندی نظام‌مندی می‌یابد. به عبارت دقیق‌تر، این سازمان به‌مثابه فضایی عمل می‌کند که موضوع «بدن» و «بدنمندی» جامعه، ذیل گفتمان‌های باستان‌گرایانه در آن ظهور و تحول مستمر می‌یابد. برای نمونه، در آیین‌نامه اجرایی سازمان پیشاهنگی ایران، «تربیت ابدان» از رهگذر کلاس‌های موسیقی، بازنمای ظهور این مسئله‌مندی در فضای مذکور است.

در ادامه، به اختصار شواهدی از فرایند مسئله‌مندشدن «تربیت ابدان» در سازمان پیشاهنگی ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد. در پیشگفتار کتاب کم‌دامنه و ۲۱ صفحه‌ای سرودهای پیشاهنگی که توسط «سازمان ملی پیشاهنگی ایران» در مردادماه ۱۳۳۵ منتشرشده، آمده است: «چون ارائه طریقه صحیح آموزش هنر و تشویق پیشاهنگان هنرمند موردنظر سازمان ملی پیشاهنگی ایران می‌باشد، لذا برای پیشرفت این منظور، خوشبختانه اول بهمن ماه ۱۳۳۴ در اثر جدیت متصدیان و مربیان مربوطه، کلاس‌های متعددی برای تعلیم موسیقی و موزیک بادی دایر گردید. اینک ضمن تدوین آیین‌نامه مربوطه کلاس‌های فوق‌الذکر، سرودهایی نیز که جنبه تربیتی و نتایج مفیدی برای پیشاهنگان دارد تهیه و در دسترس علاقه‌مندان قرار می‌گیرد. توضیحاً اشعار می‌دارد که نوع سرودهای چاپ‌شده در این مجموعه مخصوصاً از لحاظ شعر و آهنگ ساده انتخاب شده است تا درخور استعداد پیشاهنگان خردسال بوده و آنان بتوانند این آهنگ‌ها را هرچه زودتر فراگیرند. امید است این فعالیت مقبول طبع

هندوستان کشور واقع گردیده و برای تربیت پیشاهنگان مفید واقع شود» (National Boy Scouts Organization of Iran, 1956: Foreword).^۱

چنانکه ملاحظه می‌شود، مسئلهٔ ابژه‌مندشدنِ پیش‌آهنگان از طریق «تربیت پیشاهنگان» در کلاس‌های موسیقی و موزیک بادی، گزاره‌ای محوری در مسئله‌مندشدنِ «تربیت ابدان» محسوب می‌گردد. آیین‌نامهٔ اجرایی سازمان پیشاهنگی ایران با عنوان «آیین‌نامه ورود به کلاس‌های موسیقی و موزیک بادی»، به مثابهٔ مجموعه‌ای از گزاره‌ها، مسئله‌مندی «بدن» را به روشنی بازتاب می‌دهد. از منظر میشل فوکو، بدن سوژه عرصهٔ تجلی قدرت است (Foucault, 2008: 379).

وی همچنین به سازوکارهایی اشاره می‌کند که هم‌زمان سوژه و بدن او را می‌سازند. این سازوکارها که فوکو آن‌ها را «تکنولوژی‌های خود» می‌نامد، دو وجه سرکوبگرانه و ارتقابخش دارند؛ بدین معنا که نه تنها ذهن و بدن سوژه را محدود می‌سازند، بلکه آن‌ها را پرورش نیز می‌دهند (Miller, 2005: 10).

رضا صادق زاده شفق در سخنرانی خود با موضوع «آموزش و پرورش کودکان در خانواده» که در سازمان پرورش افکار ایراد شد، ذیلِ مبحثی تحت عنوان «کودکان باید کار و کوشش یاد گیرند» چنین بیان می‌کند: «در ضمن اصول تربیت اخلاقی، یک اصل مهم که به هیچ وجه نباید از آن غفلت کرد، همانا اصل کار و کوشش است. این جهان بر حرکت و کار استوار است؛ حتی اجرام آسمانی هم همواره در کار و سیر و مدارند. دوام و قوام فرد و جامعه در جهان انسانی بسته به مقدار کار و کوشش اوست. هر جامعه هرچه کاری‌تر و کوشش‌کارتر باشد، همان اندازه نیرومندتر و تواناتر و از محسنات زندگی برخوردارتر است. تخم کار و کوشش باید در اولین روزگار زندگانی بر زمینهٔ دل نوباوگان کاشته شود. پدران و مادران خردمند راست که اطفال خود را موافق این مقصود پرورش دهند. وقتی کوچک‌ترین بچه می‌کوشد چیزی را برداشته به شما بدهد یا جورابی را بپوشاند، مداخله نکنید و محبت بی‌جای بی‌مورد به کار نبرید و

۱. بنگرید به: سازمان ملی پیشاهنگی ایران، ۱۳۳۵: پیشگفتار.

فرصت و مجال بخشید تا کاری را که می‌خواهد انجام دهد، ولو به زحمت زیاد و وقت طولانی باشد. همین که بچه، یکی دو بار آزمایش نمود و نتیجه کار خود را دید، نسبت به آن علاقه پیدا خواهد کرد و از اینکه کاری به دست او انجام یافته، شاد و سرافراز خواهد گردید و از خردسالی کار و فعالیت را دوست خواهد داشت. پس در سال‌های بعد هم نسبت به خود و هم نسبت به جامعه سودمند خواهد گشت. اشخاصی که می‌خواهند اطفال آنان آزاد بار بیایند و توانگرانی که تصور می‌کنند رسم بزرگی آن است که کار اطفال را نوکر و کلفت انجام دهد، در اشتباه‌اند. نه آزادی ملترزم به بیکاری است و نه مال و ثروت، عالم را برای آدم بیکار و ملت بیکار جاندار^۱.

چنانکه ملاحظه می‌شود، افزون بر تعیین گفتمانی گفتارهای باستان‌گرایانه در نهادهایی مانند سازمان پیشاهنگی ایران و سازمان پرورش افکار، «بدنمندی» و «تربیت ابدان» جامعه نیز مورد سوژگی قرار گرفته و به مسئله‌ای پیچیده (پروبلماتیک) تبدیل می‌شود. این فرایند، بازتابی از سازوکارهای قدرت است که از رهگذر گفتمان‌های تربیتی، بدن‌ها را به مثابه عرصه‌ای برای اعمال نظم و انضباط هدف می‌گیرد. در ادامه مقاله حاضر، با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان فوکویی (دیرینه‌شناسی) و در چارچوب چهار مقوله توصیفی «موضوعات»، «اسلوب‌های بیانی»، «تشکیل مفاهیم» و «تشکیل استراتژی‌ها»، نخستین لحظات تاریخی تولد و تعیین نظم گفتمانی باستان‌گرایانه دوره پهلوی اول را از رهگذر «تربیت ملت» ذیل دو گزاره محوری «تربیت اذهان» در سازمان پرورش افکار و «تربیت ابدان» در سازمان پیشاهنگی ایران مطمح نظر قرار خواهیم داد.

موضوعات

مطابق روش‌شناسی فوکویی، دیرینه‌شناسی «روشی است که گفتمان‌ها را نه به مثابه

۱. بنگرید به: سازمان پرورش افکار، مجموعه سخنرانی‌ها و آهنگ‌های موسیقی و نمایشنامه‌ها و سرودهای پرورش

افکار، سخنرانی دکتر رضازاده شفق با موضوع «آموزش و پرورش کودکان در خانواده»، ص ۲۰۶.

مجموعه‌ای از نشانه‌ها (دال بر عناصری مرتبط با موضوعات یا بازنمایی‌ها)، بلکه به‌عنوان کردارهایی می‌داند که موضوعات مورد گفت‌وگوی خود را به شکلی نظام‌مند شکل می‌دهند و می‌سازند» (Dreyfus & Rabinow, 2013: 143).

بر این اساس، انباشت گزاره‌هایی مانند «میهن‌پرستی»، «شاه‌پرستی» و «تربیت ملت» در گفتمان «باستان‌گرایی نژادی» به مثابه گفتمانی هژمونیک در دوره پهلوی اول و تجلی آن در سیاست‌های فرهنگی این دوره (به‌ویژه در دو نهاد سازمان پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران)، نمودی از کردارهایی است که با تولید و بازتولید این گزاره‌ها، نظم گفتمانی را صورت‌بندی می‌کند. این نظم گفتمانی، محصول قواعد روش‌شناختی حاکم بر گفتمان است. نکته حائز اهمیت آن است که ارجاع به گفتارهای پیرامون گزاره‌های مذکور در این مقاله، نه به مثابه نشانه‌هایی دال بر موضوعات، بلکه به‌عنوان انباشتی از گزاره‌ها در نظر گرفته می‌شود که خود نظم گفتمانی را شکل می‌دهند. مطابق روش تحلیل گفتمان فوکویی، تلاش کردیم «کنش‌های کلامی جدی» مرتبط با موضوع مشترک گفتارهای باستان‌گرایانه را در یک مقوله طبقه‌بندی کنیم. کما این که به گفته هیوبرت دریفوس و پل رابینو در کتاب «میشل فوکو: فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک» به عنوان یکی از تفسیرهای قابل اتکاء فوکویی «بدیهی‌ترین شیوه برای صورت‌بندی گفتمانی، قراردادن کنش‌های کلامی جدی حول موضوعی مشترک در یک طبقه است... فوکو در «تاریخ جنون» احکامی را برگزید که موضوعشان تجربه خاصی بود تا دیرینه‌شناسی را بر آن استوار کند» (Ibid:142).

نظم گفتمانیِ باستان‌گرایی نژادی در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول نشان می‌دهد که صورت‌بندی‌های گفتمانی نه بر اساس موضوعاتشان، بلکه با تولید موضوعاتی که درباره آن‌ها سخن می‌گویند (مانند «تربیت ملت») شکل می‌گیرند. در اینجا، روابط گفتمانی نه به مثابه روابط منطقی میان گزاره‌ها، بلکه به‌عنوان «روابطی میان کنش‌های کلامی در بسترهای خاص برای ایفای اعمالی ویژه» عمل می‌کنند (Ibid:144).

اسلوب‌های بیانی

برای درک تنوع سبک‌ها و گزاره‌ها در سازمان‌های پرورش افکار و پیشاهنگی ایران (به‌عنوان محمل‌های عینیت‌یابی سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول)، باید سایر کردارهای گفتمانی در حال تغییر را مدنظر قرار داد. پرسش‌هایی مانند «چه کسی حق ادای احکام را دارد؟»، «این احکام از چه جایگاهی صادر می‌شوند؟» و «فاعل گفتار چه موقعیتی را اشغال می‌کند؟» (Ibid:151)، محوری‌اند. در مورد گفتمان باستان‌گرایی، می‌توان پرسید چگونه اصحاب فرهنگ در دوره پهلوی اول حق سخنرانی درباره «تربیت ملت» را یافتند، سازمان‌های فرهنگی چگونه ساختارمند شدند و موقعیت این اصحاب به مثابه سیاست‌گذاران چگونه دگرگون گردید. اینکه اصحاب فرهنگ در نهادهایی مانند سازمان پرورش افکار و پیشاهنگی ایران به‌عنوان گویندگانی جدی شناخته می‌شدند، به مجموعه گسترده‌تری از روابط گفتمانی بازمی‌گردد که انتقال کنش‌های کلامی جدی مانند «شاه‌پرستی»، «میهن‌پرستی» و «خداپرستی» را ممکن می‌ساخت. از سوی دیگر، «قاعده بندی معیارهای صلاحیت» (Ibid:152) نشان می‌دهد که جایگاه اصحاب فرهنگ متضمن معیارهایی مانند دانش و آموزش بود. کما اینکه فوکو در تحلیل گفتمان پزشکی تأکید می‌کند که این قاعده بندی‌ها «متضمن معیارهای دانش، هنجارهای آموزشی و شرایط حقوقیِ موجد حق طبابت‌اند» (Ibid). با نگاهی غیرسوژه محور، باید گفت «فاعل شناسایی، سرچشمه گفتمان نیست»، بلکه منشأ گفتمان «حوزه‌ای گمنام از کردارهاست» (Ibid). این رویکرد، برخلاف هرمنوتیک، به بازسازی نظام عقیدتی نهفته در خودآگاهی استعلایی نمی‌پردازد (Ibid)؛ بنابراین، تحلیل گفتمانی از ارجاع به «موضوعات» و «فاعل‌های شناسایی» (Ibid:153) پرهیز کرده و اسلوب‌های بیانی را فراتر از گزاره‌های خاص می‌بیند. فوکو معتقد است: «تفسیر اسلوب‌های بیانی باید بر قانونی استوار باشد که ورای همه احکام گوناگون عمل می‌کند» (Ibid).

موقعیت سوژه‌ای^۱ اصحاب فرهنگ نه به مثابه فاعلانی که صرفاً از موضع قدرت سیاسی سخن می‌گویند، بلکه به عنوان کردارهای گفتمانی در حال تغییر، اهمیت می‌یابد. میکروفیزیک قدرت فوکویی نشان می‌دهد چگونه گفتمان‌های اصحاب فرهنگ، ایده‌های «تربیت ملت» و «تربیت ابدان و اذهان» را مسئله‌مند (پروبلماتیک) می‌کند.

اسلوب‌های بیانی صورت‌بندی‌های گفتمانی «تربیت ملت» نه برآمده از گفتارهای فاعلان و نه تعریف شده توسط «واژگان» یا «مفاهیم»، بلکه مطابق نگرش ساخت‌گرایانه تعدیل‌یافته فوکو، حاصل تأثیر مستقل حوزه گفتمانی است. این اسلوب‌ها «ورای همه احکام گوناگون عمل می‌کنند» (Ibid:152) و با پرهیز از ارجاع به موضوعات استعلایی، نظام بیان احکام را تعیین می‌نمایند. از این رو، اسلوب‌های بیانی بیش از آنکه ریشه در گفتارهای اصحاب فرهنگ داشته باشند، محصول «مجموعه‌ای از جافتادگی‌ها، جایگزینی‌ها و تغییر شکل‌ها» (Ibid:150) هستند.

تشکیل مفاهیم

در این مرحله، قواعد حاکم بر گفتمان به مثابه سازوکارهایی تحلیل می‌شوند که سخن‌گویان (اصحاب فرهنگ) ناخودآگاه از آن‌ها پیروی می‌کنند: «قواعد گفتمانی نه در ذهنیت سوژه‌ها، بلکه در خود گفتمان عمل می‌کنند؛ این قواعد با بینامی یکدست، بر همه کنشگران حوزه گفتمانی تحمیل می‌شوند» (Ibid:154) قواعدی که اصحاب فرهنگ به کار می‌برند، نه «روابطی میان وقایع بی‌معنای بیرونی»، بلکه بخشی از «قواعد بازی بی‌نام حقیقت» (Ibid:154) اند که گفتمان را تنظیم می‌کنند.

تشکیل استراتژی‌ها

مطابق روش دیرینه‌شناسی، صورت‌بندی گفتمانی زمانی تعین می‌یابد که «نظام تشکیل استراتژی‌های گوناگون در آن تعریف شود... و نشان داده شود که همه آن‌ها از

مجموعه واحدی از روابط ناشی می‌شوند» (Ibid:157). در این راستا، «بازگشت به ایران باستان» به مثابه محوری‌ترین استراتژی گفتمان باستان‌گرایانه، در تقابل با دوره موسوم به «دوران اسلامی» قرار می‌گیرد. پیش‌تر اشاره شد که انباشت گزاره‌هایی مانند «میهن‌پرستی» و «شاه‌پرستی» در راستای «تربیت ملت»، ذیل گفتمان هژمونیک باستان‌گرایی، کردارهایی را شکل داد که این گزاره‌ها را به شکلی نظام‌مند ساختند. نظم گفتمانی باستان‌گرایی نژادی نشان می‌دهد صورت‌بندی‌های گفتمانی نه بر اساس موضوعات، بلکه با تولید موضوعاتی مانند «تربیت ملت» تحقق می‌یابند. در این فرایند، روابط گفتمانی (به مثابه روابطی میان کنش‌های کلامی در بسترهای خاص) نقشی محوری در شکل‌دهی به موضوعات ایفا می‌کنند. استفاده از چارچوب نظری لوئی آلتوسر (مفاهیم «پروبلماتیک» و «گسست معرفت‌شناختی») و روش تحلیل گفتمان فوکویی (دیرینه‌شناسی) در فهم و شناسایی این مکانیسم حائز اهمیت است. درنهایت، این گفتمان از طریق چهار مقوله توصیفی موضوعات، اسلوب‌های بیانی، تشکیل مفاهیم و تشکیل استراتژی‌ها و با تمرکز بر دو نهاد «سازمان پرورش افکار» (تربیت اذهان) و «سازمان پیشاهنگی ایران» (تربیت ابدان) مطمح نظر قرار گرفته است.

جمع بندی و خلاصه یافته‌های اصلی پژوهش

۱. موضوعات گفتمانی: بازتولید هژمونی باستان‌گرایی

گزاره‌های محوری مانند میهن‌پرستی، شاه‌پرستی و تربیت ملت در گفتمان باستان‌گرایانه دوره پهلوی اول انباشته و بازتولید می‌شدند. این مفاهیم به مثابه ابزارهایی برای ساخت نظم گفتمانی جدید عمل می‌کردند که هدف آن ایجاد هویتی یکپارچه حول محور ناسیونالیسم ایرانی با تأکید بر شکوه پیش از اسلام بود. سازمان‌های فرهنگی مانند «پرورش افکار» و «پیشاهنگی» به مثابه ابزارهای کرداری، این گزاره‌ها را از طریق برنامه‌های آموزشی، سخنرانی‌ها و فعالیت‌های جمعی نهادینه می‌کردند.

۲. اسلوب‌های بیانی: قدرت و ساختار گفتمان

گفتمان باستان‌گرایانه از طریق سازمان‌دهی نهادهای فرهنگی و اعطای جایگاه ویژه به اصحاب فرهنگ (روشنفکران، مورخان و سیاست‌گذاران) تقویت می‌شد. این افراد با استفاده از موقعیت سوژه گئی^۱ خود، گزاره‌هایی مانند «شاه‌پرستی»، «میهن‌پرستی» و «خدا پرستی» را به تعبیر دقیق فوکویی به مثابه «کنش‌های کلامی جدی» یا «رژیم حقیقت» در جامعه ترویج می‌کردند. معیارهای صلاحیت (مانند دانش تاریخی و وفاداری به گفتمان حاکم) تعیین می‌کردند چه کسانی اجازه مشارکت در تولید این گفتمان را دارند. این امر به ایجاد سلسله مراتبی از قدرت در عرصه فرهنگی منجر می‌شد.

۳. تشکیل مفاهیم: قواعد پنهان گفتمان

گفتمان باستان‌گرایی بر اساس قواعد نانوشته‌ای بنا نهاده شده بود که سخنگویان به طور ناخودآگاه از آن پیروی می‌کردند. به عنوان نمونه، تأکید بر «بازگشت به ایران باستان» به عنوان راه‌حلی برای مشکلات جامعه معاصر به الگوی تکرارشونده‌ای تبدیل شده بود. این قواعد، مفاهیمی همچون «مرض روحی جامعه» (ناشی از فاصله‌گیری از هویت باستانی) و ضرورت «درمان» از طریق تربیت اخلاقی و جسمی را به‌شکلی منسجم و بهنجار ارائه می‌دادند.

۴. تشکیل استراتژی‌ها: بازگشت به گذشته به مثابه پروژه سیاسی

استراتژی محوری گفتمان باستان‌گرا، بازتعریف هویت ملی بر اساس گذشته پیش از اسلام و طرد دوران اسلامی به مثابه دوره‌ای انحطاطی بود. این استراتژی در خدمت مشروعیت بخشی به دولت پهلوی اول قرار گرفت و هدف آن ایجاد اتحاد ملی حول محور شاه و تاریخ باستانی بود. کنش‌های کلامی جدی (مانند سخنرانی‌ها و متون

آموزشی) نه تنها بازتاب دهنده این استراتژی، بلکه سازنده فعال آن بودند. این کنش‌ها بدنمندی سوژه‌ها (از طریق سازمان پیشاهنگی ایران) و ذهنیت آن‌ها (از طریق سازمان پرورش افکار) را مطابق ایدئولوژی حاکم شکل می‌دادند.

۵. پیشاتاریخ گفتمان؛ ریشه‌های ناسیونالیسم رمانتیک

گفتمان باستان‌گرایی پهلوی اول، امتداد تاریخی ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی متقدم (آخوندزاده و کرمانی) بود. مورخان پسا آخوندزاده و پسا کرمانی به مثابه ناسیونالیست‌های رمانتیک متأخر مانند حسن پیرنیا (مشیرالدوله)، عباس اقبال آشتیانی سعید نفیسی و... با بازنویسی تاریخ ایران، بنیان‌های فکری این گفتمان را تقویت کردند. این گفتمان در نهایت به الگوی عمل سیاسی بدل شد که سیاست‌های فرهنگی، آموزشی و حتی معماری دوره پهلوی اول را جهت داد.

بحث و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، کوشش شد تا با بهره‌گیری از مفاهیم «پروبلماتیک» و «گسست معرفت‌شناسانه» لوئی آلتوسر و همچنین روش تحلیل گفتمان فوکویی (دیرینه‌شناسی) در چهارچوب چهار مقوله توصیفی «موضوعات»، «اسلوب‌های بیانی»، «تشکیل مفاهیم» و «تشکیل استراتژی‌ها»، نخستین لحظات تاریخی شکل‌گیری نظم گفتمانی باستان‌گرایانه دوره پهلوی اول با غایت «تربیت ملت» مطمح نظر قرار گیرد. این هدف ذیل دو گزاره محوری «تربیت اذهان» در سازمان پرورش افکار و «تربیت ابدان» در سازمان پیشاهنگی ایران تحلیل گردید. در حوزه موضوعات، نشان داده شد که انباشت و تراکم گزاره‌هایی چون «میهن پرستی»، «شاه پرستی»، «خداپرستی» در راستای «تربیت ملت» در گفتمان «باستان‌گرایانه نژادی»، به مثابه گفتمانی فراگیر و هژمونیک در دوره پهلوی اول، در سیاست‌های فرهنگی این دوره، به‌ویژه در دو نهاد سازمان پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران، عینیت یافت. این گزاره‌ها از خلال کردارهای گفتمانی تولید و بازتولید، به شکلی نظام‌مند ساماندهی و تثبیت شدند.

در بخش اسلوب‌های بیانی، بر این مسئله تأکید شد که نحوه اعطای حق سخنرانی به اصحاب فرهنگ (با محوریت تربیت ملت)، سازمان‌دهی نهادهای فرهنگی (مانند سازمان پرورش افکار) و تغییر جایگاه سیاست‌گذارانه این گروه، بازتابی از روابط گفتمانی گسترده‌تر است. اصحاب فرهنگ در این نهادها، با جسارت در بازتولید کنش‌های کلامی جدی نظیر «شاه‌پرستی» و «میهن‌پرستی»، به عنوان کنشگرانی اثرگذار در شکل‌دهی به زیست جهان سوژه‌ها عمل کردند. افزون بر این، «قاعده بندی آشکار معیارهای صلاحیت» (Ibid:152)، نشان‌دهنده پیوند شأن اصحاب فرهنگ با معیارهای «صلاحیت و دانش» بود.

در تحلیل تشکیل مفاهیم، قواعد حاکم بر اشکال سخن و چگونگی پیروی سخنگویان (اصحاب فرهنگ) از این قواعد، به مثابه سازوکاری برای تثبیت گفتمان مسلط بررسی شد. این فرایند، بازتابی از دیالکتیک میان ساختار گفتمانی و کنشگران آن بود.

در بخش تشکیل استراتژی‌ها، استراتژی محوری «بازگشت به ایران باستان و حسرت عظمت آن دوران» به مثابه ابزاری برای غلبه بر دوره موسوم به «عصر اسلامی» و تثبیت گفتمان باستان‌گرایانه تحلیل گردید. کنش‌های کلامی جدی در گفتارهای اصحاب فرهنگ، نه به مثابه مجموعه‌ای همگن، بلکه به عنوان کردارهای گفتمانی شکل‌دهنده نظام مند موضوعات مورد اشاره، بازخوانی شدند. بر این اساس، انباشت گزاره‌هایی نظیر «میهن‌پرستی»، «شاه‌پرستی» و «خداپرستی» در راستای «تربیت ملت»، در دو نهاد «سازمان پرورش افکار» (تربیت اذهان) و «سازمان پیشاهنگی ایران» (تربیت ابدان)، به مثابه کردارهای گفتمانی هژمونیک، نظم گفتمانی دوره پهلوی اول را تعیین کردند. این گزاره‌ها با خلق زنجیره‌ای از مفاهیم، به شکلی منسجم بازتولید و تثبیت شدند. در واکاوی پیشاتاریخ تعین نظم گفتمانی باستان‌گرایانه در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول، می‌توان چنین توضیح داد که گفتارهای نژاد باستان‌گرا، به مثابه بازتابی از انباشت گزاره‌های ناسیونالیسم رمانتیک ایرانی در آثار تاریخ‌نگارانی چون پیرنیا، اقبال

آشتیانی و نفیسی، در پراکسیس حکمرانی پهلوی اول نهادمند شد. این گفتمان، به‌ویژه در سیاست‌گذاری‌های «سازمان پرورش افکار» و «سازمان پیشاهنگی ایران»، به‌مثابه ابزارهای «تربیت اذهان» و «بدنمندی»، الگوی عمل سیاسی و مبنای سیاست‌های فرهنگی این دوره را شکل داد. این گفتارها با شناسایی «مرَضِ روحی» سوژه‌ها تحت عنوان «مادر وطن» و تلاش برای درمان آن از خلال بازتولید مداوم مفاهیمی چون «میهن‌پرستی»، «وفاداری به شاه» و «تربیت اخلاقی»، بدنمندی جامعه را به مسئله‌ای پروبلماتیک بدل کردند. در این فرایند، گفتمان مسلط با تکیه بر نهادهای فرهنگی، می‌کوشید تا با تقویت «روح جامعه» و «قوای ملت»، زیست جهان سوژه‌ها را مطابق الگوی آرمانی خود بازسازی کند.

درنهایت، دولت پهلوی اول درمان جامعه ایران را با ایدئولوژی باستان‌گرا دستورالعمل سیاستی خود قرار داد و با تشخیص «مرض روحی» جامعه (سست شدن هویت ملی)، داروهای «میهن‌پرستی»، «شاه‌پرستی»، «خدا دوستی» ذیل گفتمان فراگیر و فربه‌بازگشت به عظمت باستانی را تجویز کرد. این پروژه از طریق نهادهای فرهنگی به اجرا درآمد و هدف آن بدل کردن جامعه به سوژه‌هایی مطیع، نیرومند و وفادار به نظم جدید بود. در نهایت، این گفتمان هژمونیک با طرد دیگر روایت‌ها، زمینه‌ساز بروز منازعات هویتی گسترده‌ای در بافت فرهنگی ایران گردیده است؛ این منازعات همچنان در زندگی روزمره ایرانیان مشهود می‌باشند و تمایزیابی هویتی ایرانیان^۱ نیز ریشه در همین منازعات دارد. از این رو، مسئله مورد بحث در مقاله حاضر، نه صرفاً یک موضوع تاریخی و کهنه، بلکه پدیده‌ای معاصر و مرتبط با شرایط امروزی ایرانیان یا به تعبیر فوکویی «تاریخ حال» است.

۱. برای اطلاع بیش‌تر رجوع شود به: پارسامقدم، رضا (۱۴۰۳)، پیدایش تمایزیابی هویتی ایرانیان در تاریخ‌نگاری متأخر ایرانی (شکل‌بندی دوگانه‌نگاری ایرانیّت و اسلامیّت)، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی انقلاب اسلامی، سال سوم، شماره دهم، صص ۹۹-۱۲۶.

تشکر و سپاسگزاری

در طول قریب به یازده سال دوران دانشجویی در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، از اساتید ارجمند این دانشکده بسیار آموختم. از همه ایشان صمیمانه سپاسگزارم و این مقاله نتیجه‌ی همان آموخته‌هاست.

تعارض منافع

در این پژوهش تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Reza Parsamoghaddam

<https://orcid.org/0009-0000-7196-4809>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

- Abdi, K. (2001). Nationalism and the development of archaeology in Iran. *Journal of Archaeology*, 105(1), 51–76.
- Adamiyat, F. (1978). *The thoughts of Mirza Agha Khan Kermani* (2nd ed.). Payam.
- Ajoudani, M. (2008). *The Iranian constitutional revolution*. Akhtaran.
- Amanat, A. (1998). Pourkhaghan and the idea of reclaiming Iranian national history: Jalal al-Din Mirza and *Nameh-ye Khosravan*. *Iran-Nameh*, 65.
- Ansari, A. M. (2012). *The politics of nationalism in modern Iran*. Cambridge University Press.
- Ashraf, A. (2023). *Iranian identity: From ancient times to the end of the Pahlavi era* (H. Ahadi, Trans.). Nashr-e Ney.
- Atabaki, T. (2002). Azerbaijan and Iranian nationalism. *Goftogoo*, (9).
- Avery, P. (1994). *Modern history of Iran (from the foundation of the Pahlavi dynasty to the coup of 1953)* (M. Rafi'i Mehrabadi, Trans., Vol. 2). Ataei Publications.
- Bashiriyeh, H. (2022). *The history of political thought in the 20th century* (Vol. 1, 18th ed.). Nashr-e Ney.
- Bayat, K. (2009). The Pahlavi school of historiography on the Pahlavi era. In T. Atabaki (Ed.), *Iran in the 20th century: Historiography and political culture* (pp. XX–XX). I.B. Tauris.
- Bigdelo, R. (2001). *Archaeological nationalism in modern Iranian history*. Nashr-e Markaz.
- Darybigi, B. (2003). *The Organization for the Cultivation of Thought*. Markaz-e Asnad-e Enghelab-e Eslami.
- Dean, M. (2017). *Governmentality: Power and rule in modern society* (K. Habibpour Ghetabi, Trans.). Nashr-e Mohajer.
- Delfani, M. (1996). *Anti-culturalism in Reza Shah's era: Unpublished documents from the Organization for the Cultivation of Thought*. Sazman-e Asnad-e Melli-ye Iran.
- Diakonoff, M. M. (1967). *History of ancient Iran* (R. Arbab, Trans.). Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab.
- Dreyfus, H., & Rabinow, P. (2013). *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (H. Bashiriyeh, Trans.). Nashr-e Ney.
- Foran, J. (1999). *Fragile resistance: The history of Iran's social transformations from the Safavids to the Islamic Revolution* (A. Tedin, Trans., 2nd ed.). Farhang-e Rasa Institute.

- Foucault, M. (2017). *The archaeology of knowledge* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Nashr-e Ney.
- Kachouyan, H. (2003). *Foucault and the archaeology of knowledge: The history of humanities from the Renaissance to postmodernity*. University of Tehran Press.
- Katouzian, M. A. H. (2010). *State and society in Iran: The fall of the Qajar dynasty and the rise of Pahlavi* (H. Afshar, Trans., 5th ed.). Nashr-e Markaz.
- Lemke, T. (2000, September 21–24). Foucault, governmentality and critique. *Paper presented at the Rethinking Marxism Conference*, University of Amherst, MA. Retrieved from <http://www.thomaslemkeweb.de>
- Lemke, T. (2001). The birth of bio-politics: Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality. *Economy and Society*, 30(2), 190–207.
- Nabavi, N. (2009). *Intellectuals and the state in Iran: Politics, discourse, and the dilemma of authenticity* (H. Fesharaki, Trans.). Shirazeh-ye Ketab Publishing.
- Nafisi, S. (2009). *The history of Sasanian civilization*. Sherkat-e Motale'at va Nashr Ketab-e Parseh.
- Noldeke, T. (1979). *History of the Iranians and the Arabs* (A. Zaryab, Trans.). Selseleh Entesharat Anjoman Asar Melli.
- Parsāmoghadam, R. (2022). Ta'ayyun-e nazm-e goftemāni-ye khānesh-e nezhādi-ye nāsyonālīst-āā-ye romāntīk-e Irāni dar tārikh-negāri-ye mo'āser-e Irān (Az Qājāriyeh tā pāyān-e dore-ye Pahlavi). *Tārikh Negāri va Tārikh-Negāri*, 32(30), 33-58.
- Pourpirar, N. (2000). *Twelve centuries of silence: A reconsideration of Iran's historical foundations*. Nashr-e Karang.
- Sadegh, I. (1966). *Memoirs of a lifetime* (Vol. 2). Amir Kabir Publications.
- Tavakolitorghi, M. (2008). *Tajaddod-e Rozmareh va Ampul-e Tadīn* [Daily Modernity and the Injection of Faith]. In *Encyclopedia Iranica* (Vol. 15, Part 2). Iranica Institute.
- Zarrinkoub, A. (1957). *Two centuries of silence: A historical account of events in Iran during the first two centuries after the Arab invasion up to the emergence of the Tahirid dynasty*. Ahmad Elmi Publishing.

- Zarrinkoub, A. (1969). *The legacy of Islam*. Amir Kabir Publications.
- Zia-Ebrahimi, R. (2017). *The emergence of Iranian nationalism: Race and the politics of dislocation* (H. Afshar, Trans.). Nashr-e Markaz.

استناد به این مقاله: پارسامقدم، رضا (۱۴۰۳). دیرینه‌شناسی تعیین نظم گفتمانی باستانگرایانه در سیاست‌های فرهنگی پهلوی اول (با تأکید بر سازمان پرورش افکار و سازمان پیشاهنگی ایران)، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۳۱(۱۰۴)، ۱۵۴-۱۰۹. DOI: 10.22054/qjss.2025.75032.2675

Social sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...